

ЕЗИК *и* ПУБЛИЧНОСТ

книжка 8
брой 3
2018

тема на броя
ТРЕТИ ДОКТОРАНТСКИ
БРОЙ

НОВ
БЪЛГАРСКИ
УНИВЕРСИТЕТ

СОФЦИ

ДЕПАРТАМЕНТ
ФИЛОСОФИЯ И СОЦИОЛОГИЯ

Главен редактор:

гл. ас. д-р Христо Гьошев (НБУ)

Редколегия:

доц. д-р Ясен Захариев (НБУ), гл. ас. д-р Сергей Стефанов (НБУ)

Редакционен съвет:

проф. Георги Фотев, д.н. (ЦИЕЦ, НБУ), проф. д-р Христо Тодоров (НБУ),
проф. д-р Лидия Денкова (НБУ), проф. д-р Димитър Вацов (НБУ), проф. д-р Мартин
Канушев (НБУ)

© Департамент Философия и социология, НБУ

© Веселин Праматаров, художник на корицата

Адрес:

Ул. Монтевидео, № 21, корпус 2, офис 210

1618 София, България

Тел. 02/8110130

Email: sophi.nbu.department@gmail.com

<https://sophy.nbu.bg/bg/spisanie-ezik-i-publichnost>

ISSN: 2367-5756

ЕЗИК И ПУБЛИЧНОСТ

СПИСАНИЕ НА ДЕПАРТАМЕНТ ФИЛОСОФИЯ И СОЦИОЛОГИЯ
НОВ БЪЛГАРСКИ УНИВЕРСИТЕТ

Брой 3/2018

ТЕМА НА БРОЯ:
ТРЕТИ ДОКТОРАНТСКИ БРОЙ

Христо Гьошев	Уводни думи	4
Цветозар Вълков	Волатилност и устойчивост на вота. Що е то?	6
Владислав Величков	Македонска нация 2014. Музеят на борбите	38
Милен Журналов	Етническа идентификация на българите мюсюлмани след 90-те (зависимост между електоралните нагласи и етническата идентификацията на българите мюсюлмани след 90-те години)	51
Виолета Илиева	Комбиниране на методи при антропологично теренно изследване - изследване чрез действие и психосоциален подход	59
Екатерина Стамболийска-Петрова	Наблюдения и анализ върху структурата на халколитното общество. Проблематика.	72
Милена Начева	Сравнителен анализ на уличния стил в облеклото в две големи модни столици – Париж и Берлин	79
Симон Янков	Развлеченията в градска среда – мотив за посещение на туристическа дестинация	94
Лалка Тодорова	Васил Димов (1878 - 1941) – издател и художествен критик. Началото	107
Жасмина Стоянчева	Личният композиторски архив и неговото представяне. Възможни подходи	119

Скъпи читатели,

осмият брой на списание *Език и публичност* продължава традицията да бъдат отразявани в самостоятелен тематичен брой тезите и докладите, представени на Докторантската конференция, организирана и провеждана ежегодно от Докторантското училище на Нов български университет. В този брой ви даваме възможност да се запознаете с девет нови текста от докторанти на Нов български университет, които бяха включени и в третото издание на конференцията. С поставянето на интересни изследователски проблеми и представянето на оригинални дисертационни тези, включените в този брой текстове разглеждат въпроси от много и различни области като археология, антропология, политически науки, музика, художествена критика, туризъм и мода.

Текстът на Цветозар Вълков е посветен на понятията *волатилност* и *устойчивост на вота*, които авторът поставя на детайлен анализ, критически осмисляйки тяхната употреба и приложимост при описание на явленията в съвременния политически контекст, поставяйки ключовия въпрос за начина, по който партиите в дадена политическа система успяват да се справят с феномена на волатилността. Статията на Владислав Величков е мотивирана от наскорошното завръщане на дебата за името на Република Македония, проследен чрез анализ на символиката на народността, призиванието и пространството, изразена в архитектурните паметници в Скопие – част от проекта „Скопие 2014“, с цел да се изясни въпросът за историческото минало на Македонската нация и за евентуалния континуитет в нейната днешна национална памет с историята на Югославия. Милен Журналов проследява политическите измерения на етническата идентификация на българите мюсюлмани, аргументирайки чрез конкретен анализ на изборни резултати в периода между началото на 90-те и 2011 г. от региона на Родопите наличието на зависимост между етническия състав и политическия вот в райони с преобладаващо население от българи мюсюлмани. Виолета Илиева изследва научния потенциал и предизвикателствата пред метода на изследването чрез действие, основан на принципите на партиципативност, демократичност и практическа приложимост на знанията, като се проучва и възможността за неговото ползотворно свързване с психосоциалния подход с оглед разрешаване на противоречиви характеристики и вътрешни напрежения, наблюдаеми при живота в група. Екатерина Стамболийска-Петрова се фокусира върху ключови археологически доказателства на територията на България относно влиянието на материалния и културния обмен между халколитните култури върху тяхната социална структура, който определя феномени като появата на социална йерархия, задълбочаване специализацията на труда и особено промяна в мястото на индивида, създаваща предпоставките за нарастващата му роля в халколитното общество. В анализа на Милена Начева са представени, исторически

анализирани и сравнени два примера уличен стил в облеклото в Париж и Берлин - градове от централно значение в сферата на модата, отличаващи се не само чрез различния си стил, но и с коренно различните траектории, оформящи техния специфичен облик. Симон Янков разглежда развлечението като важен генериран от градската среда фактор за туризма и проследява ролята му относно тенденциите в развитието на световния туризъм, аргументирайки тезата, че развлечението, имащо за цел постигане на удовлетвореност на потребностите на пътуващите, представлява пряк мотивиращ фактор в съвременния избор на туристически дестинации. Лалка Тодорова разглежда в историческа перспектива живота, издателската дейност и идейното развитие във възгледите на известния художествен критик Васил Димов. Жасмина Стоянчева излага в аналитичен план съвременните подходи, ползващи се от възможностите на електронното обработване и „холограмно“ представяне, към един сложен за систематизиране, подлежащ на постоянно допълване предмет, какъвто е композиторския архив, разгледан чрез примера на композитора Петко Стайнов.

Както самите текстове, разнообразни са и перспективите за осмисляне на разработените в тях въпроси, теоретични постановки и решения. Най-добре това продуктивно разнообразие проличава в живата дискусия, каквато имаше в рамките на заседанията на поредното събитие на Докторантското училище. От името на редакционния екип на списанието и от свое име ви пожелавам приятно четене и се надявам, че предлаганата тук колекция от текстове ще свидетелства за тази динамика чрез дисциплинарното и стилово разнообразие при подходите и проблемните полета, застъпени в отделните статии.

Христо Гьошев

Цветозар Вълков

ВОЛАТИЛНОСТ И УСТОЙЧИВОСТ НА ВОТА. ЩО Е ТО?

Въведение в темата

Волатилността и устойчивостта на вота са централен проблем в политическите изследвания. Лейн и Ерсон (Lane and Ersson, 1991) определят, че този проблем касае степента “до която партийните системи се характеризират с промяна или стабилност”. Научната дискуссия за стабилност на партийната система се въвежда с т.нар. хипотеза за стабилност на Липсет и Рокан (Lipset and Rokkan, 1967; Rokkan, 1970), която интерферира с т.нар. замразени кливиджи, които поддържат един вид стабилна, статична или както е известна “замразена” партийна система — *the stability hypothesis*. Според Лейн и Ерсон, а и много други, има спор за това дали “партийната система е замразена по своята определена форма”, или е “много по-нестабилна”, в резултат на наблюдаваната електорална волатилност (Lane and Ersson, 1991, p.190; Pedersen, 1979, p.24; Borre, 1980, p.162-3; Maguire, 1983; Shamir, 1984; Lawson and Merkl, 1988; Mair and Smith, 1989, цит. в Lane and Ersson, 1991, p.190).

Теоретично обосноваваните хипотези за стабилност и устойчивост на партийните системи започват да се опровергават на емпирично ниво след 1969г. Морген Педерсен е измежду първите които установяват променящите се електорални тенденции. В свой анализ от 1979 г. за Европейския журнал по политически изследвания Педерсен излага своята концепция за волатилност. Според него до 1960 г. европейската партийна система се разглежда от повечето изследователи като стабилна и предимно устойчива — отразяваща социалната кливидж структура описана от Липсет и Рокан (Lipset and Rokkan, 1967; Rokkan, 1970). До 1960 повечето автори предлагат неоспорими емпирични доказателства, които почти без изключения подкрепят тезата за замразените кливиджи (Pedersen, 1979). Това на свой ред е в основата на тезата на Роуз и Ървин, че повечето партии в Западна Европа почти не се променят от избори до избори, десетилетия и генерации (Rose and Urwin, 1970) Тази теза започва да се оспорва след няколко последователно волатилни избора в скандинавските държави през 1970-те.

Педерсен съвсем не е единственият който оспорва стабилността, но вероятно е първият. Сванте Ерсон (Ersson, 2012) твърди, че това, което кара Педерсен да преосмисли концепцията за стабилност на партийната система, са разтърсващите избори през 1973 в Дания. По това време Педерсен (Pedersen, 1979) установява, че броят на политическите партии постоянно нараства, а разпределението на електоралната тежест се променя по драматичен и непредвидим начин. Нещо повече, наблюденията в скандинавските държави показват и тенденции на отслабване на партийните идентификации. Това води до преориентирането на избирателите към нетрадиционни партии и такива, които не могат да се нарекат със съвременното понятие ‘catch-all’ партии (Pedersen, 1979).

Според Ерсон това дава искрата на изследвания за волатилността, която в началото се определя от Педерсен като агрегирана волатилност (Pedersen, 1980, p.399, цит. в Ersson, 2012). Агрегираната волатилност, или тази, която е обща за системата, ще бъде наречена от Таагепера и Грофман “*Pedersen индекс*” (Taagerpera and Grofman, 2003, p.662, цит. в Ersson, 2012). Самата дума волатилност и нейната концептуализация е непопулярна за западните политически изследователи през 1960-те. Тя влиза в употреба едва десетилетие по-късно, когато Ерик Дамсгард (Damsgaard, 1974, p.21, цит. в Ersson, 2012) описва партийната система на Дания като “повишаваща мобилността и волатилността”. По същото време Хенри Вален и Стейн Роккан (Valen and Rokkan, 1974, p.217, цит. в Ersson, 2012) определят, че изборите в Норвегия “повишават волатилността сред националния електорат”. По подобен начин и Олоф Петерсон (Petersson, 1978, p.113, цит. в Ersson, 2012) констатира, че изборите в Швеция от 1976 съчетават “агрегирана стабилност, комбинирана с голяма и повишаваща се индивидуална волатилност” (Ersson, 2012, p.1).

Въпреки тези тенденции на нестабилност, в 1970-те терминът все още не намира широка употреба. В свое изследване върху скандинавските страни Карстен Жарлов и Оле Кристенсен (Jarlov and Kristensen, 1978, p.62, цитирано от Ersson, 2012, p.1) установяват това, което Педерсен нарича тотална нетна промяна (TNCt — Total Net Change), но го наричат не волатилност, а “електорална флуидност”. Според Дамсгаард (Damsgaard, 1974, p.108, цит. в Ersson, 2012) Морген Педерсен (Pederson, 1979) използва термина волатилност в скандинавски контекст, касаещ “нивото на промяна на личния състав на елита във времето” (Ersson, 2012, p.1). От тази гледна точка, това изложение стъпва на концепцията, че дори когато се отчита нетна промяна в подкрепата на партиите, това може да не води до смяна “на личния състав на елита във времето”. Оттук се извежда и един от изследователските въпроси на дисертационното из-

следване, а именно: доколко констатираната волатилност води до смяна на елитите или обратно, смяната на политическия естаблишмънт до волатилност? Тези въпроси водят и до основната хипотеза на изследването: възможно ли е в условия на волатилност партийната конкуренция да добива инстинкти за самосъхранение и характеристики на скрита неконкуренция и картел, като имунна реакция, следствие от нея? Възможно ли е тази волатилност да води до политически картел и политическа стабилност и обратно на концепцията за либерална демокрация, в смисъла на полиархията описана от Робърт Дал (Дал, 2006), основана предимно на съревнованието, до нейния аналог, основан на неконкуренция и социален застой?

Днес волатилността се дефинира като интервалната и нетна промяна в подкрепата за партиите. Максималната и минимална стойност на тази промяна теоретично са 100 и 0. На практика реалните стойности са различни от 100 и 0 и в многопартийните демокрации тези стойности не се достигат в отделно взети избори. Така според Лейн и Ерсон: “Европейската партийна система трудно може да се характеризира като екстремно волатилна. Средната стойност на индекса за Европа варира между около 5 до грубо 20” (Lane and Ersson, 1991, p.89). Въпреки това двамата отчитат “интересна вариация” във времеви диапазон. Традиционно новите демокрации имат по-висока волатилност (Pedersen, 1979b). Според много автори описанието на партийната система във връзка с изследването на волатилността ще отговори и на по-широките въпроси за стабилност и промяна в Европейските партийни системи. Това на свой ред ще идентифицира какви са типичните и какви са отклоняващите се тенденции на развитие.

Думи за думата

Според речника на Оксфорд волатилност (volatility) е способността за бърза и непредвидима промяна, както и възможността за изразяване на рязка смяна в настроенията. В Химията това е качеството на веществата да се изпаряват при нормални температури и условия (Volatility, n.d.). В политическите науки терминът навлиза от финансите и търговията на фондовите борси. В този смисъл волатилност е неустойчивостта на цените и се отнася до степента в която стойността на даден актив се колебае във времето. Ако приемем, че подкрепата за партиите е основният актив за партиите, то колебанията в тази подкрепа и способността и да се “изпарява”, са най-близкото значение до това което политическите науки наричат волатилност.

Подзначенията на волатилността се определят като рисковете, пред които е изправена подкрепата за партиите или това, което политиците наричат 'стабилност' на политическата система. Тази устойчивост, или т.нар. 'стабилност', касае преди всичко "стабилността" в електоралната подкрепа за партиите по цялата скала на предлаганите системни и несистемни/нереформистки настроени партийни алтернативи. Не на последно място, волатилността са рисковете, пред които е изправена устойчивостта на партийната подкрепа във времето от избори t до избори $t+1$. Тази волатилност — и на финансовите пазари, и в политическите науки — се измерва и изразява като стандартно отклонение в дисперсията и разпределението на вота или вариацията в стандартното разпределение на електоралната подкрепа между партиите, изразена във волатилен индекс.

Колкото и фрапантно да звучи, волатилността се отнася до степента, в която политическата система е податлива на настроенята и възможностите за промяна на статуквото. Така с навлизането на нови партийни и политически алтернативи се появява възможност за промяна, като партийната система се превръща в нестабилна. Според Лейн и Ерсон (Lane and Ersson, 1991) "в някои държави партийната система се превръща в основно нестабилна от гледна точка на фракционализация, като: Белгия, Дания, ФРГ, и Нидерландия". В други държави се наблюдава "колеблива фракционализация във времето, което означава, че се формират нови партии, докато стари замират: Дания, Франция, Италия и Гърция". Поляризацията на свой ред "варира малко от избори до избори във всички партийни системи, с изключение на Германия, Гърция, Франция, Италия и Белгия" (Lane and Ersson 1991, p.191)¹.

Наблюдаваните тенденции на волатилност оспорват концепцията за стабилност на партийната система в края на 60-те, така, както се повишава:

тенденцията към увеличаване на средните резултати на волатилен индекс от 7.5% в края на 60-те години на XXв., до 11% в началото на 80-те. Това подкрепя хипотезата, че нестабилността е по-силната характеристика на западноевропейските политически партии, от това което имплементира хипотезата за замразената партийна система (Lane and Ersson 1991, p. 190).

---

¹ Относно фракционализацията и поляризацията това изследване констатира два работни типа волатилност. От една страна е волатилността като следствие на фракционизацията (повишаване или намаляване на броя политически алтернативи-партии). От друга страна е тази волатилност която е резултат образуването на втори център в самите блокове — ляв и десен — и която се нарича и вътрешно блокова волатилност. Това ще бъде концептуализирано в следващата част от изследването.

Хипотеза

Волатилността в никакъв случай не оспорва стабилността на т.нар. плуралистична “демокрация на партиите”, а само теорията за замразената партийна система и възможностите за промяна. Тази възможност за промяна не атакува и основата, върху която партиите градят подкрепа чрез т.нар. кливиджи и разломи в обществото. Напротив, повечето автори като Лейн и Ерсон (1991) защитават “партийното управление” като основна характеристика на демокрацията и наблягат на ефективността на партийната демокрация с думите: “ако електоратът трябваше да решава всеки въпрос чрез референдум, транзакционните разходи щяха да са поразителни” (р.102). Според двамата изследователи партиите са “основният мотор за политическото действие”, който във “взаимодействието си с гражданите и разнообразните групи по интереси изразява и организира политическото търсене и подкрепа в свързаността им със социалните кливиджи” (Lane and Ersson 1991, р.102). (Тук се появяват подобните изследователски въпроси, споменати по-рано и зададени по друг начин: Заплаха ли е тази ‘стабилност’, за която политическите лидери говорят, за конкуренцията между партиите и това директен удар ли е върху основата на демокрацията — състезателността и конкурентността).

Поради тези съображения Лейн и Ерсон (Lane and Ersson, 1991) предлагат класификацията на политическите партии да изхожда от тезата, че партийните алтернативи се конституират и конфигурират по оста на различните кливиджи и спорове в обществото (различни гледни точки, ерго “нестабилност” според някои — според други като Дал (2006) — основа на полиархията). Дори се уточнява, че основна тема в изучаването на европейската политика трябва да е “капацитетът” и “жизнеността на политическите партии” (Lane and Ersson, р.103). А, както двамата автори наблягат, според К. Лаусън и Питър Меркел “политическите партии оперират под натиска на все по увеличаващ се стрес” (К. Lawson and Peter H. Merkl 1988, цит. в Lane and Ersson 1991. р.102). Основният “стрес” за партиите е в две категории, които пряко кореспондират с волатилността: “От една страна, традиционните партии имат все повече трудности с поддръжката на електоралната си подкрепа... От друга страна, нововъзникващите партии, които са предизвикателство за традиционните, са изправени срещу несигурно бъдеще, понеже електоралната им база лесно пропада” (Lane and Ersson 1991, р.103). Това е и една от възможните практични цели на дисертационното изследване — очертаване на характеристиките на тези два проблема. Като намира поведенческите връзки между волатилността при мажоритарен вот за президент и пропорционален избор при парламент, дисертационното

изследване установява кое е двигателят на промяна — дали има прегрупиране на елитите в следствие на прегрупиране на избирателите, или обратното. Това на свой ред определя до колко волатилността диктува промяна на елитите или дали по-скоро промяната на т.нар. естаблишмънт (елит) диктува волатилността в смисъла, определен от Педерсен: “нивото на промяна на личния състав на елита във времето” (Pederson, 1979, цит. в Ersson 2012, p. 1). Разбира се, и в двата случая, прегрупиране на елити или избиратели, тази проява кореспондира и говори за неосъществена, но случваща се и осъществяваща се същност/идентичност в противоположния тип (елит или електорат). Регистрираната проява, независимо от кой вид е, представлява перспектива за осъществяване на работеща неидентичност (Богдан Богданов, 2005)² в другия вид и *visе versa*. Тази перспектива за идентичност, с потенциал да се осъществи, не зависи само от обективно дадените резултати и анализ. Тази същност зависи преди всичко от способността или на партийните субекти (елит), или на избирателите да самоосъществяват една такава нова и своя, трансформираща се и динамично ставаща идентичност, характеризираща се с промяна.

В търсене на отговорите на изследователските въпроси анализът намесва и още една класификация при оценката на волатилността. За да намери описаните неосъществени идентичности на електоралните субекти *x*, *y*, *z* (образно казано), всеки анализ се нуждае и от по-твърдите идентичности на обекти с изяснен характер. В тази връзка е интересен подходът, чрез който Лейн и Ерсон (Lane and Ersson, 1991) изследват партиите и това са две от направленията, по които те работят. Тези направления са групирани около партийните организации и по-точно базата, върху която те градят електорална сила, където се открояват различни типове мобилизация, а оттам и различна волатилност. Така, от една страна е мобилизацията при структурните партийни фамилии (поради отчетливо структурно-социалния профил на електората). Като структурни се обосновават “етнически, аграрни и класови партии, каквито са социалистическите и комунистическите” (Лейн и Ерсон отчитат, че структурно-социални са някои консервативни партии, които според други автори “могат да се разглеждат като класови”). От друга страна е мобилизацията при не-структурните партии, където се вметват “центристки, либерални, консервативни, природозащитни, безсъдържателни партии на недоволството

---

² Според Богдан Богданов (Богданов, 2005) с въвеждането на една подобна “работеща неидентичност” съвременните социални и хуманитарни науки могат да пристъпят от “неефективността на обективистичното говорене” — към “научни текстове, в които се прехожда съзнателно от статично разглеждане на явления и институции, по принципа на същността, към динамичното им представяне по субектен начин по принципа на съществуването”. За Богдан Богданов обективистичното научно говорене, това което избира “линията на някаква избрана оценностена същност”, си прилича с привидното динамично говорене, “което представя общественото съществуване като ставане, но с идея за статичен субект”.

(популисти) и ултра-десни партии” (Lane and Ersson 1991, p.103). Този биполярен модел носи белезите на партийна идентификация и затова дисертационното изследване го определя, като партийна идентичност (която може да е партийно-социална и стратификационна, но не задължително)

Има и друго. Мобилизацията е свързана и със степента, в която партиите имат способност да се регенерират организационно. И тук се откроява другата класификация, която третира различните типове партии според организационното им развитие и взаимодействие. При този модел се установяват и класифицират: *elite*-партия; масова партия, *Catch all* партия; *Cartel* партия.

Първата класификация, според типа мобилизация на избиратели, е с по-остро изразена идентичност (по-твърда, понеже касае електората и малко или много е стратификационна). Докато втората, според организационното развитие на партиите, завършва или се определя според това, което дисертационното изследване нарича работеща неидентичност на партиите и по-специално при модела на *партията Cartel*. Именно намирането на методи за опериране с тази случваща се и работеща неидентичност, условно наречена партия *Cartel*, е една от главните хипотези на дисертационното изследване. Проявленията на доказателства за модела на партия *Cartel* и на индивидуално ниво (за отделните партии), и на системно ниво (за партийната система) се наричат от изследването прояви на работеща организационна неидентичност. Намирането на една такава работеща организационна неидентичност ще допринесе към изследването в справянето с най-важния въпрос — как партиите се трансформират организационно, адаптират социално и оцеляват жизнено, в условия на константна волатилност?

За да се улесни емпиричната част, дисертационното изследване въвежда и още една класификация, касаеща типа волатилност в идеологическо отношение. Това е блоковата (между блоковете) и вътрешно-блоковата волатилност.

Блокова и междублокова волатилност. Волатилност на търсенето и волатилност на предлагането.

Посочените по-горе класификации според типа социална идентичност и работеща организационна неидентичност ще подпомогнат анализа в две направления. Първото е на емпирично ниво, за определяне на т. нар. вътрешно-блокова волатилност — тази която се осъществява между партии от един спектър и това което в повечето случаи се нарича полюс. Второто е при между-блоковата волатилност (наричана просто блокова) — тази която се осъществява

между различните полюси — ляв, десен, популистки и пр. Едната волатилност е резултат от фракционализацията (в рамките на един полюс), а другата от поляризацията на вота и/или партийното предлагане (в два и повече полюси). В тази връзка е важно да се групират партиите, за да се установи как се прехвърлят гласове между различните полюси, групирани около блокове партии с един и същ профил и характеристики.

Първата класификация (вътрешно-блоковата волатилност) е от значение, защото понякога волатилността не показва промяна в нагласите, а е следствие от междупартийната конкуренция между партии с един и същ или сходен профил и характеристики. В дисертационното изследване това се нарича волатилност на предлагането (на политически проекти). Това ще рече, че когато например в България има волатилност при етническите партии, тя може да не е следствие от промяна в нагласите на избирателите, а следствие от появата на нови етнически партии. Или с други думи, условно казано, от междупартийната конкуренция при трите (плюс) партии, които се борят за етническия вот (ДПС, НПСД, ДОСТ) в България (по същия начин при социалистически, консервативни, либерални, зелени и пр. партии).

Втората класификация е ключова на теоретично ниво. Тя се определя до голяма степен като волатилност на търсенето (от избирателя на промяна) и определя способностите за регенерация на партиите, и по-важното — реакцията, следствията и ефектите до които тя води. (Поради това тази волатилност се представя самостоятелно в заключителния първи теоретичен етап на дисертационното изследване, където се определя като ефекти от волатилността и теза на изследването, кореспондираща със заключението). Този вид междублокова волатилност е от особено значение за тезата на дисертационното изследване, защото показва нивата на конкурентност между партиите. Това показва доколко волатилността е в състояние да образува втори център (подблок) в рамките на един и същи полюс. На свой ред образуването на различни центрове в рамките на един и същ блок/полюс показва способностите на партиите в системата за сътрудничество и картелиране или обратно — за разкол, противопоставяне, единборство, но и най-важното — плурализъм и конкуренция, а не картел.

Генерално Роуз и Мунро определят като волатилност на търсенето тази, която се появява вследствие на нови партии и като волатилност на предлагането тази между съществуващите партии (Rose and Munro 2009, p.52; 2003, p.77-86). Работата е там, че междублоковата волатилност се проявява най-често като волатилност на търсенето. Това е така, защото новите партии са по-атрактивни за избирателите, които търсят промяна. За тях е най-лесно да привличат избиратели и от противоположния полюс, докато още не са се определили категорично

по скалата ляво-дясно. Това е волатилност на търсенето, дори когато се наблюдава гласуване за стари партии в противоположния полюс, защото в очите и съзнанието избирателите това се вижда като нов тип гласуване и промяна (за нов тип партии, за промяна).

За да се определи типът волатилност, партиите трябва да се класифицират и групират според техните характеристики. Така изследването стига до следващата част от изложението.

Партийни характеристики. Структурни и неструктурни партийни фамилии. Видове партии.

Както Лейн и Ерсон (1991) отбелязват, съществуват множество дефиниции за политическите партии.³ Поради трудността на ясното разграничение “между организации, които са партии и такива които не са, за политически партии в Западна Европа се приемат тези, които са регистрирани в избирателните статистики” (Lane and Ersson 1991, p.111). Това определение поставя минимално, но универсално ниво на релевантност пред политическите партии. За да се групират партиите и да се определи посочената вътрешно-блокова и между-блокова волатилност, се налага те да се класифицират според принадлежността си към предварително зададени едри класове от идентичности, наричани партийни фамилии.

Това изследване възприема подхода за класификация на Лейн и Ерсон (1991), защото тя издържа във времето и, както двамата описват, “...има широко възприета хипотеза, че основните политически партии в Западна Европа са стабилни — *the stability hypothesis*” (най-вече устойчиви във времето). В края на XX в. не само волатилността, но и стабилността, или устойчивостта, на партийната система се оказва проблем за Западна Европа: “Промяната на партиите или партийната нестабилност се подчертава все повече с доближаването до 1990 г. Каква стабилност и продължителност се запазва е въпрос на дискусия” (p.111). Поради това, Лейн и Ерсон (1991) прескачат появата и възхода на политическите “партии и насочват вниманието към съществените въпроси около развиващите се тенденции на електорална подкрепа” (Lane and Ersson, 1991, p.111). Тези тенденции се класифицират и стратификационно, и нестратификационно (структурно и неструктурно) в класове или типове партийни фамилии.

Поради изложените аргументи и общите изследователски критерии анализът, който Лейн и Ерсон (1991) предлагат, определя типа партии чрез фокусирането върху: възраст и продължителност на партията, значимост, електорална сила, организация и членство, управленско

---

³ вж. Downs, 1957; Sjoblom, 1968; Sartori, 1976; Epstein, 1976.

участие, ляво-дясна ориентация и подкрепа от класата на работещите за работодател (кливидж ниво).

В своето изследване двамата изследователи прилагат критерии, които са отчасти универсални и могат да се ползват за всички европейски държави, макар и не навсякъде да са възможни класификации като тази на ирландските партии, направена от Галахар и Мейр (Gallagher, 1985; Mair, 1987, цит в Lane and Ersson, 1991). В посочената по-долу класификация остава “отворен въпросът”, дали някои от големите християндемократични партии могат да се класифицират като религиозни. Приложените критерии, по които Лейн и Ерсон (Lane and Ersson, 1991) оценяват различните партийни фамилии, имат по-скоро дескриптивен характер. Както бе споменато, в следващ етап от дисертационното изследване се осъществява схема с методологичен и аналитичен характер, касаещ партията като организация с методи и модели на работа (ставащата партия и организационната идентичност/неидентичност). На този етап тази класификация се налага за целите на дефинитивната нужда от рамка на изследването. Ето и критериите (по Lane and Ersson, 1991, p.103-110):

При религиозните партии това са: име, програма, самоопределение и международни връзки.

При етнически партии се извежда принципът те да са формирани с цел да защитят “интересите на групата, която защитават”. Лейн и Ерсон цитират Рудолф и Томпсон, според които ориентацията на тези партии е “по-силно маркирана в техните програми” (Rudolph and Thompson, 1989, цит. в Lane and Ersson, 1991).

Земеделските партии са странен феномен. Лейн и Ерсон са на мнение, че тези партии вече не разчитат на подкрепа, преследвайки само аграрни интереси, а водещо при тях е унаследяването на традицията. Като цитират Голуицер, земеделските партии са представени като “наследници на земеделски и селско-съсловни политически традиции” (Gollwitzer, 1977, цит. в Lane and Ersson, 1991).

Водещ критерий при определянето на социалистическите партии е “членство в Социалистическия интернационал”. Другите три критерия са по Патерсон и Томас; и Пелинка, като това са: историческа традиция, партийна програма и международно сътрудничество (Paterson and Thomas, 1977; 1986; Pelinka, 1980, цит. в Lane and Ersson, 1991).

Според Лейн и Ерсон (Lane and Ersson, 1991) “Комунистическите партии могат да се идентифицират на базата на техните имена, програми и исторически традиции”.

Важно е, че Лейн и Ерсон различават леви партии, които се намират между крайно левите комунистически и център устремените социалдемократични партии, “от които те са се отцепили”.

Либералните партии традиционно се определят според името и идеологията, независимо от различните течения.

При консервативните партии водеща характеристика е международното сътрудничество поради отсъствието на исторически корени на тези партии извън Великобритания и скандинавските държави.

Лейн и Ерсон описват различните протестни фракции с названието “партии на недоволството” (от англ. *discontent party*). Водещо при тях е, че се формират “около конкретен проблем като отправна точка за канализиране на недоволството на хората”. След последните президентски избори от 2016г. в България се появяват тенденции на агрегиране на протестен вот и около традиционните типове партии.

В изследването на Лейн и Ерсон се прави разграничение между популистките протестни партии на недоволството и ултра-десните партии със сходни характеристики: “Идеологическите измерения свързват съвременните ултра-десни партии с фашистките партии..., защото анти-демократизмът, както и национализмът, оцеляват дори когато са направени опити за заличаване на елементите на расиъм и национализъм...” (Lane and Ersson, 1991, p.109).

Зелените движения и партии се класифицират според етикета и самоопределението си. Те изгряват след 1970 г. с назряването и “подмладяването” на някои земеделски идеологии. Подобно на Ингелхарт (Inglehart, 1977), Лейн и Ерсон (Lane and Ersson, 1991) наричат именно “подмладяване на идеологии” проявленията на пост-материалистичните концепции, оспорващи монопола на индустриализма и неговите ценности за неограничено икономическо развитие. Водещ фактор за появата на зелените движения са последиците от индустриалната експанзия и появата на “значителни групи от обществото, започнали да търсят селско-земеделски и анти-системни ценности” (p.110). На свой ред “групите, които се излъчват от екологична загриженост и реакция срещу политиките за материалистично развитие, са различни”, но пост-материалистични партии се категоризират като зелени, преди всичко според партийния етикет (Lane and Ersson, 1991, p.109-110).

Към посочените типове трябва да се добави едно условие. В някои случаи партийният етикет и програми не са достатъчни за класификация на партиите. Ако изследването се ограничи

до тази самозаявена идентификация, то никога няма да надскочи нивото на тяхното самоопределение. Така етническите партии в България може да се самоопределят като либерални, но структурата на техния вот и интересите, които защитават, предполагат, че наред с либералното те носят в себе си и етническото. Поради това във всички случаи е необходимо да се оцени и структурата на конкретния вот и електората зад дадена партия.

Друг силен пример в тази насока са популистките партии. Основните ултра-десни партии в България сега са обединени в коалицията Обединени патриоти (ВМРО-БНД, НФСБ, Атака) и макар да се опитват да се представят като системни партии (дори и коалиционен партньор в 96-тото правителство на България), които прикриват елементите на расизъм, антидемократизмът и национализмът при тях присъстват. Това може съвсем отчетливо да се оцени на базата на структурата на симпатизантите и техните послания, проличаваща във вътрешнопартийния дебат и форуми при тези партии.

Методология. Аналитична рамка. Работа с данни. Интерфериращи понятия и индекси.

Думи за явлението. Що е то и как да се изследва?

Партийните системи в Европа “имат различни характеристики и не е възможно прилагането на еднопространствен модел навсякъде”. Поради това, Лейн и Ерсон (Lane and Ersson, 1991) предлагат сравнителен анализ и класификация според: “Фракционализация (вариацията в броя и силата на съставните партии в партийната система); поляризация (вариацията в идеологическата дистанция между политическите партии по скалата ляво-дясно); радикална ориентация (вариацията в силата на левите партии); структурна ориентация (вариацията между класово базирани партии, традиционно буржоазни партии, религиозни, етнически и аграрни партии) и волатилност (вариацията в нетната мобилност между политическите партии)” (p.191).

Лейн и Ерсон наблягат на тезата, че някои от характеристиките на партийната система са елементи на самата система, докато други се “отнасят до отношенията и връзките в нея (фракционализация, поляризация, волатилност)”. Кливиджите са от особено значение за изследванията на партийната система, но данните, които предлагат Лейн и Ерсон, отичат волатилност, а не стабилност и “замразеност” на резултатите в подкрепата за партиите. Поради това двамата предлагат “хипотезата на Липсет и Рокан за стабилност на партийна система да се преоцени, ако не и да се отхвърли” (Lane and Ersson, 1991, p.192). Така и изследването надхвърля статиката при структурата и стратификационно-кливиджното структуриране на

партийната система и се насочва към механиката и нестабилността, отнасяща се до фракционизацията и поляризацията, наблюдавани най-вече при оценка на волатилността.

Проблемът в повечето изследователски подходи е, че предлагат статични модели за оценка на констатираната промяна и нестабилност. Тези статични модели предлагат само моментна снимка, но не и реален метод/модел за оценката ѝ. В повечето случаи методологичните подходи се ограничават до дескриптивни модели за класифициране на партийната система според броя партии и идеологическата дистанция, която те поддържат. Този подход отразява вечния изследователски мотив за затварянето на анализа в статично-класификационен модел с твърди граници. Въпросът е как да се обхване динамичната страна в изследването на волатилността и организацията/трансформацията на партийната система.

Подобно на Аscher и Tarrow (Ascher and Tarrow, 1975), Педерсен определя феномена електорална волатилност като нетна промяна на електоралната сила в партийна система вследствие на индивидуален трансфер на гласове и избиратели. Въпреки че това определение е просто, то не е съвършено. От 1960-те е стандарт партийните системи да се описват според броя партии и тяхната сила и дори има индекси за фракционализация, като предложения от Rae (Rae, 1967). Основният проблем на подобен тип анализ е, че освен статичен, той е и непълен (Pedersen, 1979b; 1979; 1980). Все едно от снимката да се махне фонът и обектите и да останат само контурите. Поради това е нужен модел за изучаването на динамичните характеристики на партийните системи, който надскача статичността на теорията за кливиджите и идеологическата дистанция, поддържана от партиите. Модел, който да оценява партиите като живи организми, които постоянно налагат и самослучват своята системна идентичност и по този начин очертават и идентичността на самата система. Волатилността е именно такъв динамичен признак за ставаща идентичност.

Педерсен (Pedersen, 1979) определя промените в партийната система като промяна в следствие от взаимодействие и конкуренция на няколко нива. Така както Sartori (Sartori 1976, 2005) определя партийната система като система на взаимодействие, прецизното картографиране на промените в нея обхваща подобна оценка на причинността на няколко нива. Според Педерсен (Pedersen, 1979) промените в партийната система, следващи волатилността, се установяват във взаимодействието и конкуренцията на: а) ниво правителство и парламент; б) ниво на партийна организация; в) нивото на електората; както и г) взаимодействието между тях (Pedersen, 1979). Понякога волатилността е на нивото на електората (в), като следствие от трансформация на нивото на партийната организация (б) и vice-versa. Тъй като е трудно да се

изследват връзките между тях, пораждащи тази преливаща една в друга трансформации, нивото на електората и изборите са най-добрата отправна точка за изучаване на тази, така да се каже, партийна трансформация и промяна. Това е така, защото промяната е или резултат от изборите, или те регистрират всяко изменение на останалите нива в партийната система. В този контекст партийната система пак се дефинира според броя партии, участващи в изборите, но най-вече според разпределението на електоралната сила между тях. Въпросът тук е, каква е промяната, причинена от различията в разпределението на електоралната сила, т.е. каква е волатилността?

Сванте отбелязва, че фокусът на Педерсен върху електоралната волатилност измерва промените в партийната система на агрегирано и общо ниво (Svante, 2012, p. 2). Концепцията за волатилност представена от Педерсен в 1979г. (Pedersen 1979, p.4) се разширява до “агрегирана волатилност” (обща за системата) в 1980 и 1983 (Pedersen 1980, p. 399; 1983, p.33), но също и до волатилност на индивидуално ниво (за отделните партии) (Pedersen, 1980, p. 402). По-късно, продължава Сванте, Крю (Crew 1985: 8, цит. в Svante, 2012) също въвежда разлика между бруто волатилност, тази на агрегирано ниво, и нето волатилност- тази на индивидуално ниво, както и анализ на волатилността на гласовете спрямо получените места (може с по-малко гласове в избори t 1 да се получат повече места спрямо избори t 0 или с повече гласове - по-малко места, което се нарича диспропорция и се определя с индексите за диспропорции, дефинирани в друг етап от дисертационното изследване). По-нататък, Бартолини и Мейр (Bartolini and Mair, 1990, p.22- 23) редуцират и разделят агрегираната или обща волатилност до между-блокова волатилност и вътрешно-блокова волатилност (Svante, 2012, p. 2).

При изчисленията на волатилността се появява и въпросът, как да се третират сливанията и разцепленията в работата и анализа на данни. Този проблем е адресиран от няколко автори. Бирч (Birch 2003, p.122-23, цит. в Svante, 2012), също и Джанда и Куак (Janda and Kwak, 2009, p.10, цит. в Svante, 2012), предлагат от изследването да се изключват партии, които не са участвали в две последователни изборни надпревари. Поуел и Такър (Powell and Tucker, 2012, p.6-12 цит. в Svante, 2012) определят тип А волатилност при нестабилните, нови партии и тип В волатилност между стабилни и установени партии. Сванте отбелязва, че тип А и В волатилност също са близо до това, което Роуз и Мунро (Rose and Munro, 2009, p.52; 2003, p.77-86) наричат волатилност на търсенето (нови партии) и волатилност на предлагането (установените, стари партии). Поуел и Такър (Powell and Tucker, 2012, p.6-7, цит. в Svante, 2012) конструират тип А и тип В волатилност, като изследват само тези партии, които са премина-

ли бариера от 2% поддръжка, за да бъдат причислявани за партии онези, които са част от партийната система. В този смисъл волатилност тип А включва партии, влизащи или излизащи от партийната система, а стабилните партии се отнасят към волатилност тип В (Svante, 2012, р.2-3).

Като кредитира Роус и Ървин, Прзеворски, Аscher и Тароу (Rose & Urwin, 1970; Przeworski, 1975; Ascher & Tarrow, 1975), Педерсен (Pedersen 1979) предлага обобщени формули, които измерват промяната и могат лесно интерпретират в теоретичен план. Преди това е нужно поставянето на аналитична рамка, която бива следвана при прилагането на формули и аргументацията на тезата.

Аналитична рамка. Думи за концепцията

Според Ерсон успешната оценка на волатилността зависи именно от аналитичната рамка. И точно в тази връзка е от особено значение да се прецизира как се третира разцепленията и сливанията на партии. Проследяването на сливанията и разцепленията дава възможност за използването на по-разнообразни формули за оценка на волатилността (Ersson, 2012). От друга страна, Педерсен е на мнение, че разцеплението и сливанията произвеждат голяма трудност при сравненията на волатилността във времето (Pedersen, 1979, р. 5). Ето защо това изследване изхожда от идеята за блокова (междублокова) и вътрешноблокова волатилност на Стеафано Бартолини и Питър Мейр (Bartolini and Mair, 1990, р.48). Концепцията е да се обхванат именно разместванията в електоралните ядра в отделните полюси по скалата ляво-дясно, а не просто да се констатира мобилността, приливът и отливът на гласоподаватели за дадена партия. За целта на изследването анализът на данни оценява дадено електорално ядро, като събира резултата за партии, които са се разцепили или слели, но само с цел да отчете динамиката в силата на тези партийни ядра във времето. С оглед на изследователските въпроси и задачи, които дисертационното изследване поставя, е удачно понякога гласовете, дадени за две фракции след разцепление или сливане, да се съпоставят спрямо резултата им като една партия и цяло при два последователни избора — t_0 и $t+1$. Това на свой ред спомага и за по-пълноценното проследяване на сливанията и разцепленията между отделните избори (най-интересни са наблюденията на тези обединения/разединения при електоралните ядра), както и евентуалните екологично— географски и електорални причини за тях.

Горният подход е близък до класификацията на Сик (Sikk, 2005, р. 393, цит в Ersson, 2012). Ерсон (Ersson, 2012) разглежда и други подходи, но оценява подхода на Сик като най-безп-

роблемен за изчисляване волатилността. Сик определя три подхода за работа с типа партии, които се разцепват, сливат, наследяват и които изследването определя условно като “трансформиращи” се партии. Първо е посоченото събиране на гласовете или комбиниране на резултата за разцепени или слети партии. Второ, при сливания и разцепления се различават по-малки и по-големи партии, като първите се класифицират като нови. Трето, когато не се различава партия-предшественик и двете партии се класифицират като нови партии.

За по-плътното разбиране на въпросните трансформиращи се партии се правят и някои други разграничения. В тази връзка Ерсон (Ersson, 2012) посочва Питър Мейр (Mair, 1999, p.216-17, цит. в Ersson, 2012), който стъпва на определението, което прави заедно с Бартолини (Bartolini and Mair, 1990: 311). Мейр определя сливанията като брак, разцепленията като развод и новопоявилите се - като новородени партии, такива които не могат адекватно да се определят като произлезли от сливане или разцепление на съществуващи партии. Хъг (Hug, 2001: 13, цит. в Ersson, 2012) се придържа към този подход, но добавя и категорията електорални обединения и алианси (на български език някои автори ги наричат предизборни коалиции). Хъг разглежда алиансите като чисто нови партии, при условие че са създадени без помощта на членовете на съществуващи партии. Сик (Sikk, 2006, p.57, цит. в Ersson, 2012, p.4) също не е в страни от тези разбирания, но разглежда специално новите партии, тези които не са наследили “предишна парламентарна партия, имат ново име и структури и нямат нито една важна фигура от предишните демократични политици из между основните си членове”. В допълнение Кроуел и Лукарди (Krouwel & Lucardie 2008, p.279, цит. в Ersson, 2012) добавят и категорията “трансформирани”. Най-кратката и прецизна дефиниция, определяща сливащи се и разцепящи се партии според Ерсон е на Барнеа и Рахат (Barnea and Rahat 2010. p.311, цит. в Ersson, 2012). Според двамата нова партия е тази, “която има нов етикет и в която не повече от половината топ кандидати (върхът на кандидатската листа или район) произлизат от една предишна партия” (Ersson, 2012, p.4). Според Ерсон именно тънкостите в изчисляването на волатилността пораждат важността и нуждата от ясно разграничение на новите партии от тези, появили се в следствие на разцепления или сливания (p.4).

При типологизацията на тези партии в изчисленията на данните за волатилност Ерсон (Ersson, 2012) разграничава шест вида партии, които стъпват отчасти и на концепцията на Бартолини и Мейр (Bartolini and Mair, 1990). Диференциацията в този модел е условна — типове, които той предлага, са условни идеални типове и те често се сливат в различните етапи от развитието на партиите като дългосрочни проекти. Дисертационното изследване прила-

га подобна характеристика, за да може да се класифицира волатилността и на аналитично, и на методологично ниво, в две направления. От една страна, волатилността се определя по Бартолини и Мейр (Bartolini and Mair, 1990) като блокова (междублокова) и вътрешноблокова. От друга страна, непосредствено след това в дисертационното изследване тя се определя като волатилност на търсенето и волатилност на предлагането. В първия случай волатилността на търсенето се появява тогава, когато политическият пазар предложи нов партиен проект и модел вследствие на проявено търсене от избирателите. Във втория случай тя се определя като волатилност на предлагането, когато се появява като следствие от трансформирано предлагане на/от съществуващите политически субекти.

Първи са устойчивите (продължителни) партии. Според Ерсон (Ersson, 2012, р.4) това са партии, които са стабилни в поне една двойка избори, но обикновено в множество избори. Тук влизат и такива, които са си сменили името, но показват очевидна приемственост с предшестваща партия. Типичен пример за устойчиви партии с променящи се имена са историческите партии в България — БСП, БЗНС, ВМРО. Тук е моментът да се спомене, че дисертационното изследване не разглежда само чисто историческите партии като устойчиви, а само продължителни партии — тези събрали над 0.5% в два последователни избора (повечето изследователи приемат 2% праг на релевантност, но за нуждите на това изследване се приема 0.5%, което се концептуализира след шестия тип партии) Другояче казано, устойчиви са тези партии, които показват стабилен резултат в няколко последователни избора.

Втори вид партии са електоралните алианси, или както се наричат на всекидневен език, предизборни коалиции. Според Ерсон (Ersson, 2012, р.5) те се разпознават в изследванията, като примери за тях има във Финландия (Кеск и Либералите 1983), Швеция (СР и KDS в 1985), Чешката Република (Коалиция 2002). В България най-класическият пример е СДС и всичките ѝ производни коалиции във времето — ОДС, Синята коалиция, Реформаторски блок и пр. Както ще се види, СДС влиза и в трета група, но при работата с данни изследването я отнася стриктно към втора група. Коалициите около БСП също са пример за електорален алианс (Коалиция за България; БСП лява България; БСП за България). Тук е интересно това, че както БСП влиза в първа, но и в тази група, така партиите около СДС (преди въвеждането на индивидуално членство и кохезирането на съюза като индивидуална партия), със своите не само предизборни, но и следизборни коалиционни парламентарни групи, влизат и в групата на продължителните партии. Това е така от гледна точка на посочения модел за работата с данни. Както отбелязва и Ерсон, резултатите в изследването на подобен тип партии се базира

на “сравнение на комбинирания вот на партньорите в обединението за предхождащите алианса избори (избори t_0) и изборите, последвали края на временния алианс (избори $t+2$), с изборите, когато алиансът е формиран (избори $t+1$)” (Ersson, 2012, p.5).

Трети вид партии са сливанията. Те са интересни, защото понякога от тях произлизат нови партии след известно пребиваване в предната категория като алианси. Подобно на Бартолини и Мейр (Bartolini and Mair, 1990), при тях Ерсон базира изследването върху сравнението на резултата за новата партия в избори $t+1$ с комбинирания вот на “слелите се партии в изборите, непосредствено предхождащи сливането” — избори t_0 (Bartolini & Mair 1990: 311). Пример за това има в Нидерландия (CDA създадена от KVP, APР и CHU в 1977), Дания (ЕI формирана от DKP и VS в 1991), Обединеното Кралство (Алиансът, в последствие Либерални Демократи, формирани първоначално от SDP и Либералите в 1983) (Ersson, 2012, p.5). След 1999 г., с въвеждането на еднолично членство и отпадането на колективното членство, СДС партия също може да се разглежда като нов субект, който е продукт на сливане.

Четвърти са разцепленията, от които също произлизат нови партии. Тук изчисленията се правят на базата на сравнение между комбинирания вот на новите партии в избори $t+1$ с резултатите на оригиналната партия в изборите непосредствено преди разцеплението — избори t_0 (Bartolini and Mair 1990, p.311). И тук има редица примери от Северна Европа, като: “Дания (DKP се разделя на DKP и SF в 1959), Норвегия (DNA се разделя на DNA и SF в 1969), Финландия (PS се разделя на PS и TRSL в 1959), но също и Австрия (FPÖ се разделя на FPÖ и LF в 1993 и по-късно FPÖ на FPÖ и BZÖ в 2003)” (Ersson, 2012, p.5). По подобен начин в България редица партии се появяват след “отлюспване” от БСП, а след партийната криза през 2001г. и от СДС. Това е предпоставка за най-чист вид волатилност на предлагането.

Пети са чисто новите партии, които не са се появили като резултат от разцепления или сливания и често са от партийни фамилии, като зелени партии (макар някои от тях да възраждат земеделски идеологии и партийни ядра), протестни партии на недоволството, но също и популистки партии с различна окраска. При тях изчисленията се правят, като се сравняват волатилният резултат, базиран на данните, получени в първите избори t_0 , и тези които ги предхождат - $t-1$, в които новата партия не е взела участие (така може да се установи например, че с появата си в България ПП Зелените налага волатилност от междублоков тип, понеже формират нов пост-модернистичен център извън скалата ляво-дясно и привличат избиратели и от двата сектора). Ерсон (Ersson 2012, p.5) дава множество примери за чисто нови партии: “Швеция (KDS в 1964, MP в 1981, ND в 1990 и SD в 1986; виж Volin 2012a), Австрия (Зеле-

ните в 1983), Германия (Зелените в 1983), Естония (RP в 2003) и България (НДСВ 2001) (Hug 2001b, Sikk 2005b, Tavits 2008b)” (Ersson 2012, p.5). В България има множество нови партии, но релевантните от тях, тези със стабилен електорален резултат, са ПП Атака, ПП Глас Народен, ПП НФСБ и ПП Зелените. Този тип партии са предпоставка и констатация за най-идеалния тип волатилност на търсенето.

Последно в класификацията присъства смъртта на партиите, при които няма електорални данни, освен в случаите на сливане и коалиране в електорални коалиции. При тях резултатът от последните избори, в които умиращата партия участва - t , се сравнява със следващите избори $t+1$, в които партията не участва. Това е също идеален тип волатилност на предлагането с обратен знак — партията спира да се предлага. От релевантните партии в България по този път върви НДСВ.

Изследването на Сванте Ерсон (Ersson, 2012) показва, че отделянето на категорията “други партии” има незначително влияние върху оценяването на волатилността. Въпросът е къде да се постави границата на релевантност — при устойчиви 05%, при 1%, каквото е нормативното изискване за субсидия в България, или на 2%, приемани като праг от някои европейски изследователи като Ерсон. С оглед на българските условия и незрялостта на плуралистичната демокрация, това изследване приема 0.5 % като база за релевантност. Само така може да се обхване устойчивата подкрепа за някои млади, но значителни партии, като ПП Зелените и ПП Глас народен.

Защо дисертационното изследване приема праг на включване 0.5%? Работата с данни изисква от изследването да се прави и още едно условно уточнение. В много случаи всички спечелили партии плюс всички загубили, може да не съвпадат (ако има множество условности за релевантност). Числото което се получава в този контекст показва дали партийната система се стабилизира, при положително число в полза на системните партии, или дестабилизира за сметка на тези получили под 2% (ако се приема този праг за релевантност) и съответно не включени в системата на изчисления. В дългосрочен план партия А може да влезе в сметката на релевантните партии от партийната система с над 2%, за сметка на партия Б, която е била над 2%, но с течение на времето ги е загубила. Така имаме идеално равновесие на числата, но не и устойчивост на партийната система — има подмяна на един партиен модел с друг, на една партия с друга, което показва волатилност на търсенето. Понякога партия А набира сила заради партия В, но остава под избирателния праг от 4% — тогава миналите избирателния праг партии ще преразпределят нейния вот при изчислението на мандатите. Така

ще има устойчивост за системните партии, но тя ще е условна устойчивост в представителството, въпреки очевидната диспропорция в “подялбата на вота” и въпреки очевидната електорална нестабилност и волатилност. Изчислението е важно, защото показва % на невлизащите партии, който теоретично може да е сумарно 97.9%. Тогава това е числото на тези, които имат шанс в бъдеще да прескочат бариерата за сметка на други, което ще промени системата генерално и капиталово (ако приемем, че индивидуалните партии са капиталът на партийната система). Ето защо наблюденията трябва да включват и потенциалните партии с ниски, но устойчиви резултати.

Поради горното съображение, не само е добре да се изчисли и волатилността при тези партии с подкрепа под 2%, но и да се види къде тя е пропорционално по-голяма — при системните партии или при несистемните. И тук се прави още едно уточнение. В този контекст настоящото изследване влага в понятието системни партии тези, които получават над 2 % на избори, а не тези които съшиват статуквото или се обявяват против него. Два процента са теоретичен стандарт. За България изследването прилага същите измервания и за тези, които получават над 1% и, следователно, според българското законодателство се ползват от държавна субсидия, поради което са релевантни за изследването и се определят като “системни партии” (участват в разпределението на субсидия). Това условие за 1% стъпва на логиката, че щом получават държавна подкрепа, тези партии са част от системата/статуквото на държавно подкрепяните партии. Тази система/статукво се определя и като част от модела на партията картел, което е основен въпрос за дисертационното изследване и се разглежда самостоятелно. Волатилността е основополагаща за появата на партията картел. Това се концептуализира в последната част от теоретичното ниво на дисертационното изследване.

Волатилност и устойчивост. Изследователски въпроси и работна хипотеза

Както бе споменато, след 1970-те партийните системи в Европа се характеризират повече или по-малко с волатилност. Малките изключения на “незамразени” партийни системи, за които Липсет и Рокан (Lipset and Rokkan, 1967) говорят, не са вече малко, нито са изключения, а представляват една нарастваща тенденция в европейските партийни системи. Изследователският въпрос според Педерсен (Pedersen, 1979) е как да се концептуализира изследването на тези явления, за да се установи дали те основават фундаментална промяна в партийната система, или са просто временни отклонения от други по-стабилни тенденции.

Днес промяната в партийните системи на Европа е безспорно установена в редица сравнителни изследвания. Сега предизвикателството е да се установи спецификата на явлението в отделните държави като България, за да може в бъдеще да се изследва доколко закономерностите са общи за всички партийни системи и доколко са случайно разпределени във времето и пространството. Това е и цел на дисертационното изследване — да картира волатилността в българската партийна система, да установи тенденциите, които я повишават и намаляват и да открие какви процеси се крият зад тези тенденции. В същото време анализът на волатилността не е самоцел, а има за задача да проследи какви са последиците от нея върху характеристиките на мобилизацията, типа партии и партийна организация, които произлизат вследствие на нея. По-конкретно, как се променя партийната система и с какво се характеризира тази промяна?

Следвайки заявката за изследване на тенденциите на стабилност/нестабилност на партийната система се появяват някои въпроси за причините, които пораждат волатилност и устойчивост в електоралната подкрепа.

Според Лейн и Ерсон (Lane and Ersson, 1991) “партиите се стремят да избегнат заличаване наред с различните вътрешни заплахи, като разделения във вътрешната поддръжка” (р.111) Има случаи, в които партиите се опитват просто да “оцеляват” в периоди, когато не могат да се разширяват. Тогава те “определят някакво минимално ниво на електорална подкрепа и членство, като необходимост” за запазване на оперативна жизненост: “Не само волатилността е заплаха за оцеляването на партиите, но такава е и вътрешно-партийната кохезия” (Lane and Ersson, 1991, p.111-112).

Запазването на жизненост се превръща не само в предизвикателство пред партиите, но и новен изследователски въпрос:

В многопартийните системи е нереалистично да се мечтае за максимизация на вота, защото жестоката конкуренция между няколко партии за подкрепата на маргиналните избиратели принуждава партиите да се фокусират върху по-малко от мажоритарна подкрепа. Политическите партии се опитват да идентифицират ключови групи, на чиято продължителна подкрепа се надяват да разчитат...подкрепата на тези ключови групи трябва да се обгрижва, за да се разчита на нея в бъдеще. Но, ако партиите преследват мерки, които могат да привличат маргинални избиратели от други лагери, тогава те могат да

срещнат сериозни проблеми при поддръжката на своите ключови групи. (Lane and Ersson, 1991, p. 112)

В този контекст борбата за различни и разнообразни по своята същност групи неминуемо и естествено поражда волатилност като следствие от невъзможността да се компилира и артикулира (напълно) разнообразието от групови интереси. Срещайки тези проблеми с жизнеността и релевантността, партиите се превръщат в това, което се нарича *catch-all* партии (класифицирани по-долу). *Catch-all* партиите са тези, които подменят овехтялата масова партия и базират своята подкрепа и мобилизация на по-всеобхватни цели и социални групи. Това според Лейн и Ерсон (Lane and Ersson, 1991) е причина да се отдава все повече значение на това, дали партията е “централизирана, дали има връзки с организации по интереси от различен вид, както и колко голяма е членската ѝ маса” (p.112). Двамата изследователи отбелязват, че анализът върху начините, по които партиите мобилизират социалните (масови) кливиджи, “трябва да разпознава промяната в социалната база на партиите”:

Трансформацията на социалните структури поставя пред партиите необходимост да се адаптират, за да поддържат електорална сила... Адаптивният капацитет на партиите зависи от няколко неща, измежду които...организационните белези на партиите, както и техният потенциал да влизат в правителство. Някои се придържат към традиционната си клиентела, докато други се опитват да идентифицират нови ключови групи. (Lane and Ersson, 1991, p.112).

Този адаптивен капацитет на партиите, в съчетание с волатилността на вота, ще доведе до това, което Питър Мейр (Mair, 1997) нарича *Cartel* партия — и тази която влиза на всяка цена в договорки с цел запазване на жизнения си капацитет, но не само тя. Разбира се и при *Cartel* партията, и при *Catch-all* партията, се заявява обвързаност на партиите със социалните структури, но се обръща внимание на имиджа, с които партиите целят да се представят пред различните избиратели:

Политическите партии възприемат различни възгледи към въпроса за стабилност и системна поддръжка на демокрацията. Някои се самоидентифицират като управленски партии, като се стремят да формират правителство, сами

или в коалиция. Други се задържат на власт за дълъг период от време и възприемат имидж на властваща партия или етатистка партия. Трети се самоопределят като протестни и дисидентски партии. Тяхната цел не е да формират правителства и да се ангажират с постепенно социално инженерство, но да предложат имидж за алтернатива на съществуващия ред... Други партии се ограничават до изразяване на идеология или система от вярвания, към които някои групи се придържат. Артикулацията на тези идеи е тяхната основна обосновка, не максимизиране на вота или участие в правителството. (Lane and Ersson 1991, p. 112).

Важно е да се спомене, че обосновката, базирана на изграждане на “алтернативен образ” и автентичност, се запазва преди всичко на самозаявено ниво. Тези заявки за автентичност се наблюдават най-контрастно на мажоритарните избори за президент. Извън тях анализът засвидетелства повече синергия и коопериране, отколкото конкуренция за доминиране в правителството или в парламентарните комисии. Затова, ако се анализират партиите само според тяхната собствена идентификация, никога няма да се надскочи нивото на тяхното лично самопредставяне и заявка. Поради това следващият въпрос е *каква алтернатива са, ако са такава, и колко и какви промени проектират партиите?*

Според Мейр (Mair, 1997) множество изследвания върху трансформацията на европейската политика бъркат концепцията за партийна промяна с тази за промяна на партийната система. Електоралната промяна касае според него само един аспект от партийната промяна, но в повечето подобни изследвания тя се разширява генерално и генерализиращо до промяна в партийната система и специфично до промяна в кливидж структурата. Електоралната промяна на агрегирано или индивидуално ниво може да промени партийната система, но не непременно, а при наличието и на други условия. За Мейр (Mair, 1993, цит. в Mair, 1997) електоралната промяна е от значение за цялостната партийната система, ако се засегне системната роля на дадена партия или партии и ако появата или изчезването на някоя партия/партии засегне надпреварата между партиите (Mair, 1997: 54-55), ако се засегне конкуренцията. Така например промяната на СДС след появата на НДСВ в 2001г. променя партийната система, но не и характера на междупартийната борба. С появата на ГЕРБ и участието им в изборите за Европейски парламент през 2007г. безспорно се изменя и характерът на надпреварата и конкуренцията между партиите.

Работна хипотеза. Каква промяна да се изследва?

Волатилността и изтъняването на устойчивите връзки между партиите и електората е това, което променя конкуренцията между партиите, “размразявайки” партийната система. Това, което замразява кливидж структурата на Липсет и Рокан (Lipset and Rokkan, 1967; Rokkan, 1970), е всеобщото избирателно право и “инкорпорирането” на всички пълнолетни граждани в демократичния процес. Основна роля за това включване има широката и почти всеобща мобилизация, която се извършва от масовите партии, и малкото поле, което остава за алтернативни партии след това. Според Мейр ограничаването на “подкрепящия” електорален пазар, за което говорят двамата изследователи (Lipset and Rokkan, 1970, p.50, цит. в Mair, 1997, p.57), се дължи именно на масовата, тотална мобилизация от конструиралите се около кливиджните партии. Колкото и странно да е, самият процес оставя малко място за развитието и мобилизацията на нови кливиджи и е в услуга на тези партийни алтернативи, които вече извършват мобилизация около кливиджните разделения и параметрите от 1920-те. Въпреки това тази гледна точка неизменно се ревизира поради невъзможността да се отнесат доказателствата за електорална волатилност към подобна “теория, която набляга на устойчивостта на кливиджите и “замразяването” на партийните системи. Изследователски доказателства, които показват и двете — разхлабването на електоралните граници и широко разпространения спад на ефективно обвързване с партиите, също са противоположни на наблягането върху устойчивостта” (Mair, 1997, p. 57-58).

Мейр (1997) отразява в своето виждане позицията на Фланаган и Далтон (Flanagan and Dalton, 1984; Dalton, 1984a; Dalton, 1984b). Според двамата автори данните неизменно доказват, че има “циклична схема” която при развитието на кливиджите показва ясна тенденция за силна поляризация и остро разделение при първоначалното мобилизиране на кливиджа, след това приближаване към средата и накрая, когато кливиджът се институциализира в системата, той генерира по-малко подкрепа и партийната обвързаност намалява. Другото е, че само за “едно десетилетие основният изследователски въпрос се променя от това да се обяснява устойчивостта на партийната система към това да се обяснява нейната нестабилност и волатилност” (Flanagan and Dalton, 1984, p.8-10, цит. в Mair, 1997). Далтон (Dalton *et al.*, 1984b, p. 457-460) и неговите колеги, казва Мейр (Mair, 1997), виждат и назряването на нови кливиджи, свързани с новата постиндустриална революция⁴. Въпреки че тяхното канализиране (на

⁴ такива се наблюдават по осите на: поддръжници на индустриалния ред срещу противоборците му; традиционни работници срещу технически оградени такива; публичния сектор срещу частния и пр.

новите кливиджи) и интегриране в политическия процес отнема време, те са ясен сигнал, че “структурата на демократичната партийна система, замразена за толкова много време от живота ни, започва да се размразява” (р. 58). И макар класовия и други класически кливиджи да имат “влияние върху електоралното поведение, тяхното въздействие се намалява от двете — възраст и променени социални условия. Ново общество— постиндустриалното общество — се задава в напредналия капитализъм, което ще действа като предвестник на нови кливидж схеми, които евентуално ще изместят традиционните обединения” (Mair, 1997: 58-59).

Според Мейр Роус и Ървин (Rose and Urwin, 1970) прокарват връзка между теорията на Липсет-Рокан (Lipset and Rokkan, 1967; Rokkan, 1970) и електоралната съдба на индивидуалните партии. Според тях, ако подкрепата за индивидуалните партии е стабилна, то и аргументите на Липсет и Рокан ще издържат и ако партийната подкрепа е волатилна, няма как теорията да се счита за валидна. В тази връзка, напомня Мейр (Mair, 1997), са и наблюденията на Педерсен (Pedersen, 1983, р. 34-35), че “политическата история произвежда някои неочаквани явления, които правят невъзможно обединението на теоретичните гледни точки и емпиричните реалности... което показва, че дори партийната система все още да отразява традиционните кливидж структури в обществото, знаковите изключения, за които говорят Липсет и Рокан, не са вече няколко, а образуват голяма и нарастваща част от европейските партийни системи” (Mair, 1997, р. 60-61) В подобен ред са и наблюденията на Магуяр (Maguire, 1983: 92, цит. в Mair, 1997): “ясно е, че европейската партийна система не може да се счита за вътрешно стабилна структура”. Общите наблюдения са, че от 1940-те до 1960-те, с т.нар. “замразена” хипотеза, има повече или по-малко стабилна партийна поддръжка, докато след 1970-те се наблюдават електорални вълнения, които оспорват хипотезата за стабилност (Mair, 1997: 60-61).

Защо е нужен нов подход?

Има относително добре разпространено мнение, че хипотезата на Липсет и Рокан (Lipset and Rokkan, 1967; Rokkan, 1970) не е релевантна да отчита електорална стабилност, а само тази на кливидж структурата. Според Мейр (Mair, 1997) наблюденията на Лейн и Ерсон (Lane and Ersson, 1982) и тези на Шамир (Shamir, 1984) показват доказателства за електорална нестабилност още от 1920-те, което не само би следвало да потвърди волатилността от 1970-те, но и да покаже, че партийната система никога не е била стабилна, а хипотезата от самото начало е преувеличена или преиначена. Грешката Според Шамир (Shamir 1984, р.39, цит., в

Mair, 1997) е, че “идеята за замразената партийна система често се възприема като отнасяща се до партийните единици съставляващи системата, стабилността в поддръжката за тези партии и кливиджните измерения, очертаващи системата” (Mair, 1997, p.62-63). Това според Мейр води до две погрешни схващания. Първото предполага пълно отсъствие на промяна в партийната система, което е нереално. Второто предполага равновесие, в което краткосрочните промени се редуват с дългосрочна стабилност и липса на значителни промени. Второто също не се доказва, а и не са налице данни, които да показват, че няма повишаване на стабилността след институционализирането на даден кливидж в политическо обединение (организационното му изразяване в масова партия) (Mair, 1997, p. 62-63).

Въпреки че някои изследвания валидират и популяризират тезата за замразената партийна система в 1960-те (Rose and Urwin, 1970), волатилността на 1970-те и 1980-те подкопават значението ѝ (Wolinetz, 1979; Pedersen, 1983; Maguire, 1983), а дългосрочните тенденции показват нестабилност назад до 1920-те (Ersson and Lane, 1982) и дори по-назад (Shamir, 1984). Това според Мейр (Mair, 1997, p.63) се дължи на неправилно разбиране на устойчивостта и замразеността на кливиджите, макар и теорията като цяло да допринася за “процеса, в които партийните системи се структурират” (p.63). И няма как да е другояче. Как може да има електорална стабилност на индивидуално ниво за две партии, например комунисти и социалисти, които в някои случаи се структурират около един и същ кливидж — и да няма прехвърляне и мобилност на гласовете между тях? Поради това повечето индикатори и маркери за общите и агрегирани електорални тенденции, “адаптирани в литературата, са неадекватни индикатори на оригиналната теза и поради това не успяват да оценят промяната на партийната система — най-малкото в желанния смисъл” (Mair, 1997, p.63).

Според Мейр повечето индекси са базирани на измервания в устойчивостта и промяната на събраната поддръжка за отделните партии: “дали е индексът за фракционизация на Рае (Rae, 1971; Wolinetz, Erson, Lane, Shamir) или просто тенденциите в поддръжката на партията, което е регресия на вота на партията във времето (Rose and Urwin, Maguire); или измервания на волатилността и колебанията (Pederson, Erson, Lane, Shamir); единицата на анализ е партийната организация” (Mair, 1997, p.64). Това е проблем за изследвания, които стъпват върху теорията на Липсет и Рокан (Lipset and Rokkan, 1967; Rokkan, 1970), защото тя никога не е претендирала да е силно обвързана с индивидуалните партии. Както казва Лайбек (Lybeck, 1985, p.109, цит в Mair, 1997), двамата никъде не казват, че поддръжката за партиите трябва да е константна. Според Мейр първо трябва да се прави разлика между “алтернативите” и

тяхната организационна изява. Второ, да се знае, че Липсет и Рокан никъде не обвързват междупартийния конфликт с кливиджите. Въпреки че даден кливидж дава преднина на съревноваващата се партийна организация, самата схема на конкуренция не представлява кливидж. Липсет и Рокан (Lipset and Rockan, 1967, p.1, цит. в Mair, 1997) говорят за “условията за развитие на стабилна система от кливиджи и опозиции в националния политически живот”. Основната разлика между индивидуалната партийна организация и организационното изразяване на даден кливидж е, че второто се осъществява от няколко конкуриращи се за избиратели партии. Така, ако “индивидуалните партии изгряват и залазват, основните “алтернативи” може да се запазват” (Mair, 1997, p.64-65).

От тази гледна точка според Мейр (Mair, 1997) е възможно дори малко волатилни избори да предизвикат основна промяна в партийната система и обратно - високо волатилни избори да не предизвикат такава. Според Кирхаймер (Kirchheimer, 1966, цит. в Mair, 1997) промяната на партийната система касае нещо повече от агрегирана електорална промяна. Това е така, защото промяната на ниво идеология, организация и конкуренция непременно провокира електорален отговор, но той не ще се отрази задължително върху всички партии на електорално ниво и системата може да продължи да поддържа електорално равновесие. Същото може да се каже и при висока електорална трансформация — тя може да не предизвика такава на ниво идеология и организация, дори в случай, че такава несъмнено е осъществена на конкурентно ниво (между партиите). Поради това може да се каже, че доказателствата и мерителните показатели за агрегираната електорална промяна съобщават много за електоралната стабилност/нестабилност, но твърде малко за устойчивостта на кливиджите . Също така може да се каже, че високата волатилност е възможно да не окаже влияние върху стабилността на партийната система, а в някои случаи обратното — ниски нива на волатилност да разклатят системата (Mair, 1997, p. 67; 71; 74).

Изследователски въпроси

Мейр (Mair, 1997) прави разлика между трансформацията на отделни партии в партийната система и самата система като цяло. За него не е задължително първото да води до второто и дори изчезването и появата на партии, независимо от размера и идеологията им, не гарантират промяна в/на цялата система. Това, което е от значение, е системната роля на дадена партия и доколко присъствието или отсъствието ѝ влияе на “конкуренцията в системата или в процеса на формиране на правителство...Промяната на партийната система може да се появи

тогава, когато в резултат на идеологически, стратегически или електорални размествания има трансформация в насоката на конкуренция или на управленската формула”. А това според Мейр (с. 51-54) е различно от индивидуалната промяна от масова партия към *Catch-all* партия, ако следваме Кирхаймер (Kirchheimer 1966), или от масова партия към *Cadre* партия в линията на Дювердже (Duverger, 1954), или от аграрна партия в център партия по Даадлер (Daadler, 1984). Затова трябва да се прави разлика между промяна на партията и промяна на партийната система (Mair, 1997, p.51-54). Основополагащото за промяната на партийната система е трансформация на конкуренцията.

Мейр отстоява тезата, че концепцията за замразените партийни системи на която Рокан набляга, е погрешно схващана. Според него Стейн Рокан има голяма заслуга за нашето разбиране относно това, как се е оформила политическата среда. Нещо повече, малко са тези които оспорват влиянието на кливидж структурата върху “развитието и консолидацията на масовата политика и партийните системи” (Mair, 1997, p.76-77). Проблемът е в това, че когато Рокан заедно с Липсет (Lipset and Rokkan, 1967) разработват хипотезата за замразените кливиджи, партийната система също изглежда замразена: “партийната система на 1960-те отразява с няколко значителни изключения кливидж структурата на 1920-те” (Lipset and Rokkan, 1967, p.50, цит. в Мейр, 1997, p.76). В 1960-те, казва Мейр, партийните алтернативи наистина изглеждат замразени и това кара двамата изследователи да констатират, че партийните организации са “по-стари от мнозинството на националните електорати” (Lipset and Rokkan, 1967, p.50).

През 1970-те множество автори начело с Педерсен (Pedersen, 1979) оспорват тезата за замразената партийна система или т.нар. *stability hypothesis*, но това не опровергава тезата за влиянието на кливиджите при формирането на политическата среда. Както бе споменато, в 1970-те се открояват тенденции на нетно агрегирана волатилност от избори до избори и в някои среди започва да се налага тезата, че старият ред и кливидж структурата са променени. Според Мейр не толкова емпиричните данни, които подкрепят подобни изследвания, оспорват тезата на Рокан, а по-скоро неговият анализ е надминат от събитията, благодарение на три групи аргументи. Първо, електоратът и партийната система стават все по-волатилни и по-малко замразени. Второ, мобилизацията и успехът на новите партии оспорват мястото на традиционните си противници. Това прокарва тезата, че политиката вече не се доминира от “старите партии”, които са “по-стари от електората си”. Новите партии се променят и организационно, и от гледна точка на дискусиите и дебата, които поставят на дневен ред. Тази про-

мяна се разглежда сериозно в литературата, като специално внимание ѝ обръщат Китчелт, Погунтке, н Далтон и Къчлер и др. (Kitschelt, 1988; Poguntke, 1987; Dalton and Kuechler, 1990, цит. в Mair, 1997). Третото е свързано с “развитието и подсилването на нео-корпоративен стил структури и групи по интереси”, макар и впоследствие този тип аргументи да биват заместени с появата на “новите социални движения” (Mair, 1997, p.77-78).

Според Мейр (Mair, 1997) без значение какъв е характерът на новите предизвикателства, “били те базирани на нео-корпоратизъм или на новите социални движения”, те са еднакво ощетяващи традиционните партии. И трите тенденции изразяват електорална промяна вследствие на: замирането на партии (dealignment); появата на нови партии (realignment); или и двете, което се нарича агрегирана електорална нестабилност (с.78). Мейр набляга на факта, че тези тенденции са нови и само поради това нямат теоретична основа, а са по-скоро модни течения. Въпреки че тези съвременни явления показват реални процеси, изследователят спори, че те са само на повърхността. Парадоксът е, че в действителност има достатъчно емпирични доказателства за обратното. Като се позовава на труда си с Бартолини (Bartolini and Mair, 1990), Мейр припомня, че има достатъчно сведения и в него, и на други места да се твърди обратното, без да се оспорва наличието на волатилността: “че има емпирични свидетелства, които предполагат, че европейският електорат продължава да е стабилен; че обединенията/обвързаностите продължават да са сравнително замразени; и че старите партии продължават да оцеляват” (Mair, 1990, p.78). Това съвсем не значи, че няма внезапни и радикални електорални потвърждения и за обратното, но “впечатленията за устойчивост/продължителност остават много по-учудващи от тези за неустойчивост...из Европа като цяло картината е на поддържане на status quo в електорално отношение” (Mair, 1997, p.78-79; 81).

И тук се появява основният въпрос за дисертационното изследване. Ако партиите успяват постоянно да се адаптират към средата и кливидж структурата, то как тези партии успяват да се справят с волатилността?

ЛИТЕРАТУРА

Ascher, W. and Tarrow, S. (1975): The Stability of Communist Electorates: Evidence from Longitudinal Analysis of French and Italian Aggregate Data, *American Journal of Political Science*, 19/3, 480.

- Barnea, Shlomit and Rahat, Gideon (2010) Out with Old, In with the “New”: What Constitutes a New Party? *Party Politics*, 17: 303-320.
- Bartolini, Stefano and Mair, Peter (1990) *Identity, competition and electoral availability: The stabilization of European Electorates 1885-1985*, Cambridge University Press.
- Beer, Samuel (1969), *Modern British Politics*, 2nd edition. (London).
- Birch, Sarah (2003) *Electoral System and Political Transformation in Post-Communist Europe*, Basingstocke: Palgrave macmillan.
- Crewe, Ivor (1985) Introduction: Electoral Change in Western Democracies: A Framework for Analysis, in Ivor Crew & Denver (eds) *Electoral Change in Western Democracies: Patterns and Sources of Electoral Volatility*, london: Croom Helm, pp. 1-22.
- Damsgaard, Erick (1974) Stability and Change in the Danish Party System over Half a Century, *Scandinavian Political Studies*, 9; 103-125.
- Duverger, Maurice (1954), *Political Parties: Their Organization and Activities in the Modern State* (London).
- Ersson, S. and Lane, J., (1982) Democratic Party Systems in Europe: Dimensions, Change and Stability. *Scandinavian Studies*, 5/1: 67-96.
- Erson, Svante (2012) Electoral volatility in Europe: Assessments and potential explanations for estimate differences, Prepared for delivery at the 2012 Elections, Public Opinion and Parties (EPOP) Conference, Oxford University.
- Hug, Simon (2001) *Altering Party System: Strategic Behaviour and the Emergence of New Political Parties in Western Democracies*, The University of Michigan Press.
- Huntington, Samuel (1968) *Political Order in Changing Society*, New Haven and London, Yale University Press. на 01.08.2017 е достъпно издание от 1973 на: https://projects.iq.harvard.edu/gov2126/files/huntington_political_order_changing_soc.pdf.
- Janda, Kenneth and Kwak, Jinyoung (2009) Competition and Volatility in Parliamentary Party Systems for 212 Polities, Prepared for Delivery at the 2009 Annual Meeting of the Midwest Political Science Association, Chicago, Illinois.
- Jarlov, Carsten and Kristensen, Ole (1978) Electoral Mobility and Social Change in Denmark, *Scandinavian Political Studies*, 1: 61-78.
- Krouwel, André & Lucardie, Paul (2008) Waiting in the Wings: New Parties in the Netherlands, *Acta Politica*, 43: 278-307.

- Kirchheimer, Otto (1966), The Transformation of West European Party Systems, in Joseph LaPalombara and Myron Weiner (eds), *Political Parties and Political Development* (Princeton, N.J.), 177-200.
- Lane, J. and Ersson, Svante, (1987) *Politics and Society in Western Europe*. London
- Lane, J. and Ersson, Svante, (1991) *Politics and Society in Western Europe*. [Second edition]. SAGE Publication.
- Lawson, Kay (1980) (ed.), *Political Parties and Linkage: A Comparative Perspective* (New Haven, Conn).
- Lawson, Kay (1988) (ed), When Linkage Fails, in Lawson and Merkl (1988), 13-38
- Lawson, Kay and Merkl, Peter (1988) (eds.), *When Parties Fail: Emerging Alternative Organizations* (Princeton, N.J.).
- Lipset, S.M. and Rokkan, S. (1967) Cleavage Structures, Party Systems and voter Alignments: An Introduction, in Lipset and Rokkan (eds), *Party Systems and voter Alignments* (New York: Free Press).
- Mair, Peter (1997) *Party System Change: approaches and interpretation*, Oxford.
- Mair, Peter (1999) New Political Parties in Established Party System: How Successful are They? in Erick Bekkel, Kurt Klausen & Poul Mouritzen (eds), *Elites, Parties and Democracy: Festschrift for Professor Mogens N. Pedersen*, Odense, Odense University Press, pp. 223-253.
- Neuman, Sigmund (1956), Towards a Comparative Study of Political Parties, in Sigmund Neumann (ed.), *Modern Political Parties* (Chicago), 395-421.
- Panebianco, Angelo (1988), *Political Parties: Organization and Power* (Cambridge).
- Pederson, Mogens (1979) The Dynamics of European Party Systems: Changing Patterns of Electoral Volatility, *European Journal of Political research*, 7: 1-26. на 29.07. 2016 е достъпно на: http://onlinelibrary.wiley.com/doi/10.1111/j.1475-6765.1979.tb01267.x/epdf?r3_referer=wol&tracking_action=preview_click&show_checkout=1&purchase_referrer=onlinelibrary.wiley.-com&purchase_site_license=LICENSE_DENIED.
- Pederson, Mogens (1979b) excerpted from The Dynamics of European Party Systems: Changing Patterns of Electoral Volatility, *European Journal of Political research*, 7: 1-26.
- Pederson, Mogens (1980) On Measuring Party System Change: A Methodological Critique and a Suggestion, *Comparative Political Studies*, 12: 387-403 достъпно на:

- Pederson, Morgens (1983) Changing Paterns of Electoral Volatility in European Party Systems, 1948-1977: exploration and explanations, in Hans Daalder and Peter Mair (eds) *Western European Party Systems: Continuity and Change*, Beverly Hills, CA: Sage, pp. 29-66.
- Petersson, Olof (1978) The 1976 Elections: New Trends in the Swedish Electorate, *Scandinavian Political Studies*, 1: 109-121.
- Powell, Eleanor and Tucker, Joshua (2012) Revisiting Electoral Volatility in Post- Communist Europe: data available from:
- Przeworski, Adam (1975) Institutionalization of Voting Patterns, or Is Mobilization the Source of Decay?, *American Political Science Review*, 69/1, 49-67.
- Rae, Douglas (1967) *The Political Consequences of Electoral Laws*, (New Haven: Yale University Press, 1967).
- Rose, Richard and Urwin, Derek (1970) Persistence and Change in Western Party Systems since 1945, *Political Studies*, 18/3, 295-.
- Rose, Richard and Munro, Neil (2003) *Elections and Parties in new European democracies*, Washington, DC: CQ press.
- Rose, Richard and Munro, Neil (2009) *Elections and Parties in new European democracies*, Colchester: ECPR Press.
- Sartori, Giovanni (2005), *Parties and Party Systems, a framework for analysis*, ECPR Press
- Sainsbury, Diane (1990) (ed.), *Party Strategies and Party-Voter Linkages*, special issue of the *European Journal of Political Research*, 18/1, 1-61.
- Sikk, Allan (2005) How Unstable? Volatility and the Genuinely New Parties in Eastern Europe, *European Journal of Political Research*, 44: 391-412.
- Sikk, Allan (2005) *Highways to Power: New party Success in Three Young democracies*, Tartu University press.
- Taagepara, Rein and Grofman, Bernard (2003) Mapping the Indices of Seats-Votes Disproportionality and Inter-Election Volatility, *Party Politics*, 9: 113-133.
- Valen, Henry and Rokkan, Stein (1974) Norway: The Election to the *Storting* in September 1973, *Scandinavian Political Studies*, 9: 103-125; 205-218.
- Богданов, Б (2005) Отделно и заедно. София: Планета 3
- Дал, Р. А. (2006) Демокрацията и нейните критици. София: Критика и Хуманизъм.
- Volatility. (n.d.). In: *The Oxford English Dictionary*. [online] Available at: <https://en.oxforddictionaries.com/definition/volatility> [Accessed 16 Mar. 2018].

Владислав Величков

МАКЕДОНСКА НАЦИЯ 2014.

МУЗЕЯТ НА БОРБИТЕ

Темата на представената тук статия е инспирирана не от наскорошното завръщане на дебата за името на Република Македония, нито от фокуса на българското председателство на Съвета на ЕС върху западните ни съседи, нито от подписването на Договора за приятелство, добро съседство и сътрудничество или от наскорошните опити за еманципация на Македонската православна църква... А от едно интервю, което показва, че дебатът за идентичност и държавност на македонската нация е все още жив. Въпреки, че XXI век е набеден за твърде късен за създаване на национално-сплотяващи митове и образи, изглежда не е късен за предефиниране или кодифициране на символите.

В интервю (Grčev, 2017), дадено на сръбски език и оповестено в края на 2017 г. (а взето година по-рано), архитектът и политик д-р Мирослав Гърчев критикува известния проект Скопие 2014. Неговата критика е от специална важност не само защото е бивш кмет на скопския район Център и настоящ съветник по културните въпроси на столичния град, а най-вече защото е един от създателите на модерните македонски символи; автор е на дизайна на съвременното знаме на републиката, заменило през 1995 г. вергинския (или по-точно кутлешкия) „националистически“ вариант на жълтата звезда върху червен фон¹. Освен с критиката му по отношение на десетките паметници и фасади в центъра на Скопие, интервюто му стана доста известно и с неразбирането на думите му за „буквалното измисляне“ (Grčev, 2017, 00:06:14), на Македония като държава, случило се само и единствено в рамките на Югославия. Двете теми са неразривно свързани в неговото изявление, но така или иначе до широката общественост и в България, в Република Македония достигна единствено новината, че високоставен македонски радетел в крайна сметка е признал „буквалното измисляне“ на държавата-нация Македония.

---

¹ Идентична стилистика, но на син фон, се използва неофициално от гърците за знаме на Егейска Македония и бе развявана по време на протестите в Солун срещу топонима „Македония“ като част от държавното наименование на северната им съседка.

Разбира се, в двете държави това признаване бе прието с драстично противоположни чувства, както е видно от заглавията в медиите – примери са поместени в библиографската част на статията. А общото в реакциите по повод интервюто бе, че никой от коментаторите или от медиите, независимо от коя страна на границата се намира, не посочи презумпцията, че всички нации са „измислени“ и че д-р Гърчев, всъщност, с подчертана гордост споменава измислянето на македонската нация в рамките на Югославия. Тоест, той не цели изобличаването на македонската нация, а се опитва да ѝ припомни лоно на югославизма като най-автентичното лоно на Република Македония – стоящо на разстояние и от гърци, и от българи. А критиката е по отношение на грешното, според него, приемане на символи и генеалогия от гръцката култура – която е различна от югославската – както и по отношение на изобразяването на пред-югославски борци за свобода, независимо от произхода им. Манифестация на това национално приемане на гръцки предтечи, символи, култура, както и на революционери-„бандити“ (Grčev, 2017, 06:50), според д-р Гърчев, е именно съвременният проект Скопие 2014 (Grčev, 2017, 08:34).

Това индикира, че дебатът за настоящото състояние на македонската нация е неразривно обвързан с паметниците – местата на памет, изградени в столицата Скопие. Това са опорните точки на нацията. Това са видимите форми на невидимите политически процеси с национално значение.

По този повод съм провел следното кратко изследване в Скопие през зимата на 2017-2018 г., изразяващо се в преброяване и категоризиране на паметници с цел да се отговори на въпроса дали наистина текат следните процеси, изказани сравнително ясно в 3 от тезисите на Мирослав Гърчев по време на интервюто му:

1. Дали има „дисконтинуитет“ в пост-югославска Македония с миналото, който води до унищожение на паметта за това, че са имали „привилегията и чисто случайната историческа радост да живеят [живеем] в Югославия“ (Grčev, 2017, 04:38)?

2. Дали проектът в Скопие връща народа към „пред-натална“ Македония (Grčev, 2017, 07:04) „ преди тя да бъде „буквално измислена в рамките на Югославия – в края на Втората световна война“ – със своя „еманципирана македонска нация, македонска култура и македонски език, македонски символи и произведения на изкуството“ (Grčev, 2017, 06:28)?

3. Дали погледът на Скопие е към онези времена „около Първата световна война, когато раз-

ни банди са вилнели със собствени идеи за това кой къде трябва да живее“ (Grčev, 2017, 07:09)?

Паметниците на мостовете и площада на Вардара

Фокусирах се върху две места на паметта в Скопие, попадащи в разисквания проект Скопие 2014 – това са Вардарските мостове и площад, както и Музеят на македонската борба. Третото място на паметта – парка до Събранието на Република Македония не успях да посетя и за това не присъства в представената на следващите страници статистика, но дава принос към общото заключение. И изпреварвайки част от заключенията, е редно да отбележа, че се очертава и ново, четвърто място на паметта - в албанския квартал Чаир - където жители със собствени средства развиват конкуренция на паметта.

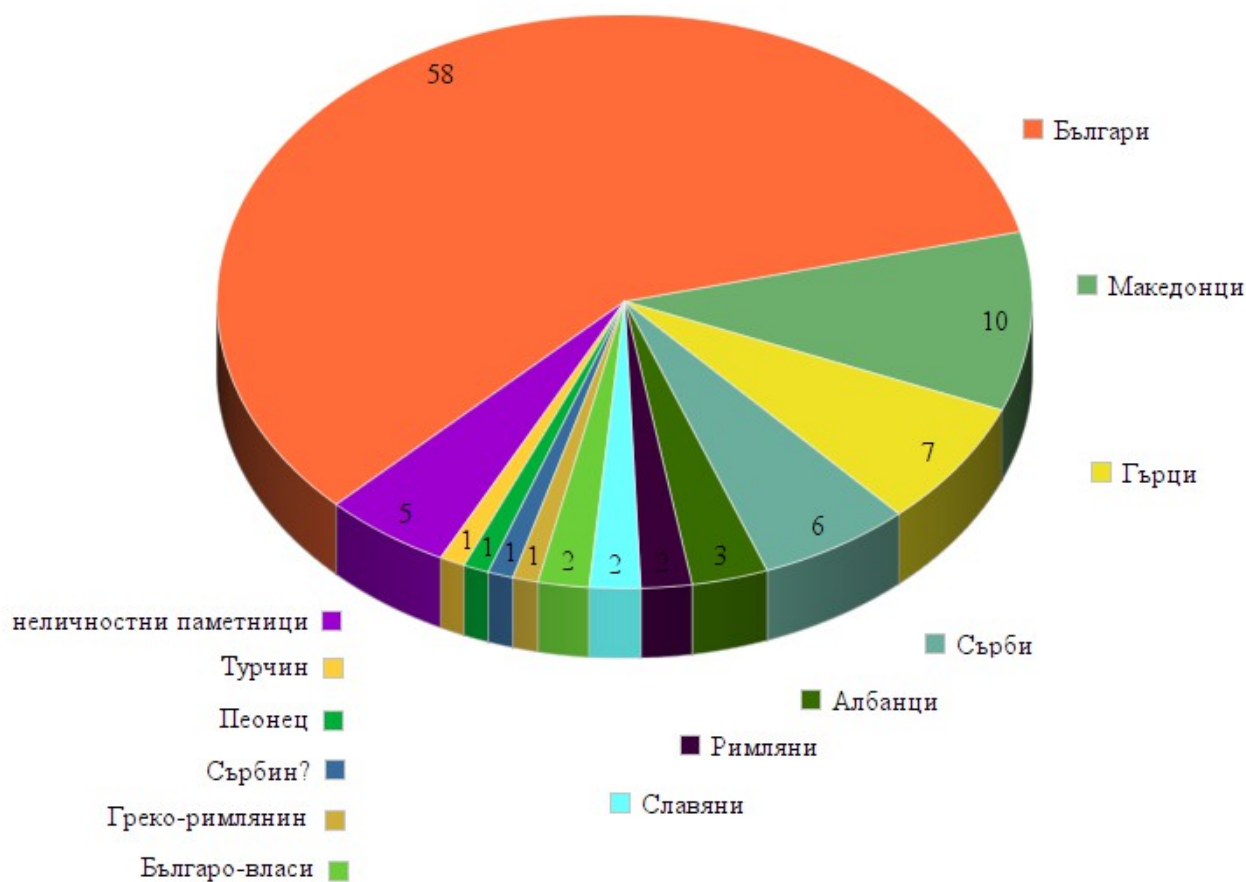
В търсене на отговор на трите основни въпроса, преброих и вследствие категоризирах 100 паметници и статуи от вардарските мостове и площад по три критерия – (1) народност на личността, (2) призвание и (3) времеви период.

Като общо заключение се очертава съществуването на национален разказ, изграден неотдавна, представен под формата на безмълвни – на външен вид – статуи, който представя македонските борби и ги затвърждава като борби срещу гърците (в паметниците от Самуиловия период и доста по-ранния период на Македонски царе), борби срещу османците (в образа на войводи) и борби срещу българите (в образа на партизани)... а споменът за борбите срещу сърби е като че ли прокуден от скопския център или поне забранен за явен показ и за непридружавано око (все пак, част от този спомен поместен е в Музея на македонската борба, където обаче посетител не може да разгледа експонатите без съпровода на тамошен служител).

Народност

Тук нарочно не е употребена по-съвременната и по-популярна дума националност, защото принадлежността към нация е изобретение на модерността, несъществува в Античността или в Средните векове... като че ли чак до XIX век. При това, нацията е изобретение, носещо много по-голямо наслагване на идеи отколкото енциклопедичното познание за имената на народите, населяващи дадена територия в даден период.

Тази графика може да даде отговор на първите два въпроса на д-р Гърчев - дали Скопие 2014 задава дисконтинуитет с югославското минало и с изобретените тогава символи на републиката. Тоест, дали образът е изместен от образа на южните славяни към образа на древните македонци. Наистина, паметниците на антични македонци са голяма група, втората по големина група (с 10%), но множеството паметници на българи – ако бъдат възприети като македонци или южни славяни, както често се случва – задават твърдите позиции (58%) на преди всичко славянска държава (отново, ако българският елемент бъде изваден от схващанията и заменен концептуално със славянски или македонски). Така възприет, Проектът няма дисконтинуитет с югославянските образи, но има задълбаване и в античните корени, тъй като до преди не са съществували толкова много паметници на македонски царе, нито толкова големи по размери като на царете Александър Велики или Филип II. Тук остава и въпросът, все пак, дали този поглед към древните македонци може да се нарече скъсване с югославската традиция при положение, че именно в този период се формулират тезисите и търсенето на античен произход, различен от българския. Също така е важно да се провери и дали болшинството изобразени личности (68%), били те българи или македонци, имат при-

нос към Югославия и югославизма, или обратното – борели са се против тази идея и държава. Отговор може да бъде потърсен в следващите две графики.

Призвание

Призвание тук не означава прехрана, професия или образование, три думи, които често свързваме с призиванието на дадена личност. А по-скоро дела; дела, с които дадената личност е дала своето отражение в историята. Това дефиниране е нужно поради честите случаи на личности, занимаващи се в няколко сфери на човешката дейности, но дали своя исторически принос по отношение на едно главно направление. Тоест, лекар или книжовник, грабнал револвера и участвал в революционна дейност, от гледна точка на историческата памет и на прякото създаване на история е революционер. Монахът, отдал живота си на Господ, е просто монах. Но ако този монах изобрети книжовност по поръка на някои владетели, то от гледна точка на произвеждането на история, той е просветител на първо място, а не просто „раб Божи“.

- Категоризирани като владетели са всички македонски царе, славянски вождове („крале”, според македонската наука), императори, царе, крале, князе, въстанали пълководци и феодали, удържали или задържали територия.

- Християнските дейатели са обвързаните с християнското дело личности, нямащи елемента

на политически активизъм. Това са и богослови, и ктитори, и монаси, и реформатори на религиозния нотен лист (Йоан Кукузел), епископи, митрополити, зографи и мъченици, независимо от коя страна на черковната четка стоят.

- Хората на науката и книжнината са преди всичко учители. Тук са книжовници и фолклористи от различни периоди. По замисъл в тази група следва да се поставят нито църковно, нито политически ангажираните личности, а по-скоро учители, но в тази графа са положени и Светите братя, заедно с техните ученици. Не са категоризирани в групата на обвързаните с християнското дело личности, понеже делото, с което са запомнени, им е обвързано с генерирането на култура и образование, а не с прякото отдаване на служене на Бога (в манастир или в църковната йерархия). Те са първите просветители, но е и трудно – разбира се – изваждането на просветата от лоното на християнската мисъл, особено през IX век.

- Колкото е трудно да се разграничи книжовната дейност от църковна дейност, толкова е и трудно да се отделят македонските деятели от книжовната дейност. За да се направи разграничение, е нужно да се положи елементът на политическата идея. Това са често книжовници, да, но и хора с мнение как трябва да се преустрои политическия или социален ред; хора, преки създатели на политически идеи за основаването на македонска нация и държава. Голям вододел тук представлява личността на Христофор Жефарович. Той е зограф и би следвало да спадне към християнската група. Също така е и книжовник и следва да спадне към възрожденците. Но той е и предтеча на югославизма. Затова тук няма значение научната ангажираност (каквато той няма) или зографското дело, а идеите му за смесица от народностна и над-народностна (югославска) принадлежност, съвпадаща с появилите се векове по-късно интереси на сръбските и комунистическите сили за създаване на федерация, в която Македония (или поне северният ѝ дял) да стане държава със свои символи и автентичност. Това са политически ангажирани активисти. Тук са още хора, застъпващи се с възраждането и книжнината (като например „регионалният македонист“ и хайдутин Георги Пулевски и неговия „Речник от четири йезика“), но и участници в борбите за освобождение след Берлинския конгрес – тоест революционери, ранни македонисти, по-късни комунисти (вкл. и от ВМРО-Обединени), югослависти, партизани и участници в АСНОМ.

- Революционери са, разбира се, и войводите и водачи на ВМРО (която често мени

своето име и състав). Тази група е най-лесно дефинирана – цензът тук е членство в организацията. В тази група също има книжовници, но развиващи въоръжена революционна дейност. Веществените им дела са подобни на македонистите и югославистите, но са отделени в група, поради честите битки, идеологически и съвсем фактически, които водят именно срещу тази група.

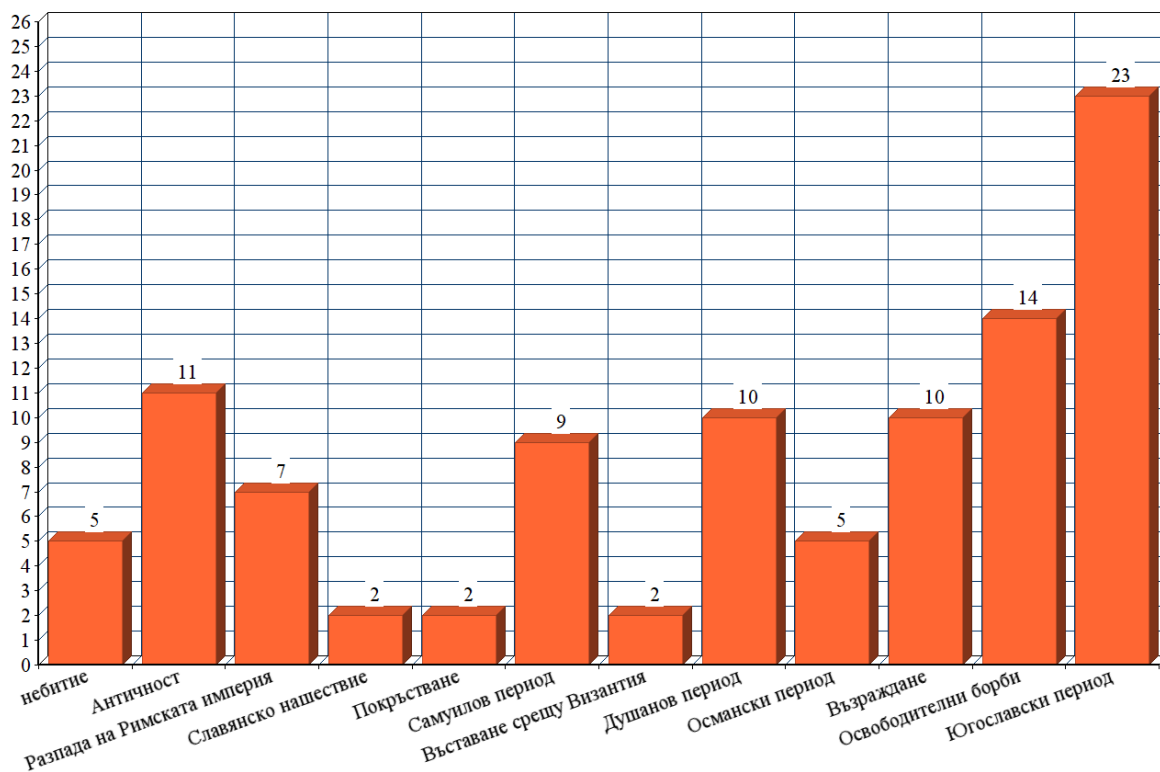
- Ако може да се нарече група, на последно място се нареждат няколко римски граждани; това са консул, пратен за легат, и римлянка, съпруга на легат.

Представената графика на призванията може да отговори на първия и на третия въпрос на д-р Гърчев – дали има дисконтинуитет с югославското начало на македонската държава и дали статуите изобразяват „бандити“ от около Първата световна война, насила взимащи решенията кой къде да живее.

Тъй като става въпрос за призвания, тук Югославия не е разглеждана като народностното понятие за южни славяни, живеещи в една държава, а като борба, като дела, водещи до това политическо положение. В тази графика наистина може да се види една пред-натална, пред-югославска Македония. Личностите са на първо място царе (28%), а на второ място – с отчетлива разлика (17%) – са хора на изкуството, свързани с югославския период. Преломен момент тук са процентните стойности на македонистите (14%), работили за идеала на Република Македония в рамките на Югославия. Ако процентите на македонистите се слоят с тези на художествените деятели от югославския период, то общо ще надхвърлят стойностите на отдавнашните царе и владетели. И в този смисъл, континуитетът на Скопие 2014 с югославското дело е запазен, но наистина на цената на обвързване с банди от началото на XIX век, както казва д-р Гърчев в третото си твърдение. А ако процентите на тези т.н. „банди“ – и на революционерите от ВМРО, и на македонистите – бъдат слети (20%), то наистина ще надхвърлят (отново със съвсем малко) стойностите на художниците и поетите от югославска Македония (17%).

Времевите периоди

Времевите периоди са определени на първо място по хронология, но и изхождайки от отново от идеята, че действията обуславят периодите, а не чистата хронологическа смяна на годините. Изложените исторически периоди са, както следва:

- небитие – това е нямащата принос към изследването група от неличностните паметници на коне, жени, 2 фрегати във Вардара, плувкиня, както и 9-те богини на изкуствата.

- Античността – това са 11-те македонски царе (10 царе и един пълководец), властвали между VIII и II век пр. Хр.

- Периодът на разделение и вследствие на разпадане на Римската империя е отрязъкът от време между зенита на империята от II век до края на IV век.

- Славянско нашествие от VII век, когато вождът Хацон обсажда Солун, наследен от Пребъд. Според македонската наука, това е първата славянска македонска държава.

- Периода на покръстване и приемане на писменост – IX век.

- Периода на Самуил и борбите срещу Византия непосредствено след това – XI-XII век.

- Период на въставане срещу Византия в последните години на XII.

- Душановия период - XIV век

- Османски период, който може да включва и Възраждането, и освободителните борби, но – както бе споменато – двигател на историята са човешките действия, а не календарните години. За това са оставени единствено личности, живели до XVIII век, когато започва Възраждането с паметника на Христофор Жефарович.

- Възраждане – това са книжовниците от времето на Жефарович (1753 г.) до Братя Миладинови и Кузман Шапкарев – края на XIX век.

- Последните години на този период съвпадат и с освободителните борби (от 1878 г. до АСНОМ, 1944 г.) това са личностите от Георги Пулевски, който е и книжовник, и революционер, до участниците в АСНОМ.

- Югославският период е периодът на македонската държавност и тук спадат всички живели през този период до съвременето, достигащо до съвсем скорошни години с паметника на Тоше Проески, загинал през 2007 г.

Ако при категоризацията на личностите най-голямо застъпване се наблюдава между възрожденски просветители и революционери-македонисти, то във времевите показатели най-силно е застъпването между Възраждането и борбите за освобождение. Разграничителна линия и в двата случая е поставена през 1878 г., от когато датират въоръжените борци и борби за освобождение на Македония. Възраждането продължава и след този период, разбира се, но военните действия са преломният и революционен момент в историята, която има тенденцията да следва човешките дела.

Това категоризиране на периодите, изложени от Скопие 2014, дава най-много информация в търсене на отговор на трите твърдения на д-р Гърчев – тоест дали има дисконтинуитет с югославския, държавен период, дали има завръщане назад към древността и дали образите пресъздават времена на „банди“.

Най-често, както се оказва, паметниците изразяват личности от югославския период на Македония (23%); статистически не се забелязва скъсване с тази държавна. По-дългият, пред-югославски период на борби е на второ място (14%), следван равномерно от Античност, Самуилов, Душанов и Възрожденски период. Статистически не се забелязва и акцент върху средновековните и антични времена. В помощ на логическата мисъл и хипотеза, обаче, може да се употреби и още едно физическо измерение освен времето – пространството.

Пространство

Пространственият поглед показва и още една гледна точка. Пространството се оказва, че разкрива много.

Изследваното място на паметта на мостовете на Вардара показва съвсем очаквано и сравнително изравнено натрупване на исторически периоди, предхождащи истинското държавотворене в Македония, случило се в рамките на Югославия. По различен начин изглежда, обаче, наслагването на паметници около Събранието на Република Македония – друго, според мен, място на паметта. Срещу самото Събрание се извисява паметник на Никола Карев, провъзгласителя на Крушевската република по време на Илинденско-Преображенското въстание, а в парка до него (Парка на жената-борец) са паметници на съратниците Христо Узунов, Питу Гули, Борис Сарафов, Христо Татарчев, Павел Патев и албанците Неджат Аголи и Йосиф Багери. В този парк се помещават също и паметници на Бранителите на Македония (от размириците през 2001 г.) и на Загиналите герои (до този парк са още Портата на Македония и Портата с коне). Натрупването на символика тук, за разлика от мостовете над Вардара, е изцяло с поглед към по-размирните времена, към времена на една наистина пред-натална Македония, все още неразвила съзнание от съжителството в Югославия. Основни символи в композицията около Събранието е безспорно Крушевската република.

Крушевската република е основоположен мотив и в третото място на паметта – Музея на македонските борби, където има над сто восъчни фигури на множеството по-известни войводи на ВМРО и на останалите разклонения на македонската революция, включително и АС-НОМ, както и една дузина фигури на чуждестранни личности.

Основно впечатление, което прави съдържанието на Музея, е присъствието на образите на войводи – във восъчна форма – които не се срещат в Центъра. Сред тях са Тодор Александров, Ванче Михайлов и Владо Черноземски, както и Мара Бунева (която все пак има две и половина плочи в центъра, до мостовете на Вардара). Тези войводи, за разлика от онези, чиито паметници населяват откритите площи на скопския център, са борци срещу сръбската власт във Вардарска Македония.

И ако борбата срещу сръбското присъединяване на северната Македония след края на Балканските войни заема огромна част революционната дейност на войводите, то толкова поясен е опитът на създателите на проекта Скопие 2014 да изтикат този исторически дял от най-

новата национална памет.

Изобразените на централните площади и до Събранието войводи² не са „антисръбски войводи“ – всички те или не доживяват Балканските и Световните войни, или не участват в тях³ и по този начин се гарантира, че те не са били преки свидетели или участници във въоръжените борби и военни действия между българската и сръбската армия и между българския и сръбския народ. Изтикването на тази памет от „каноничната памет“ – заемаща центъра на столицата – на първо място настоява за близост със сръбската нация, въпреки краха на Югославия, и в този смисъл „дисконтинуитет“ с Югославската държавотворна традиция не се забелязва в символиката на проекта Скопие 2014.

„Изтикването“ на неудобни паметници се случва по няколко разделителни линии – по българска линия и по албанска линия. За паметник на някои от войводите, станали свидетели на фактичката враждебност между България и Сърбия – Тодор Александров и Яне Сандански са отредени съответно кварталите Кисела Вода и Аеродром. Но дори и там неприязънта към Тодор Александров е всъщност голяма и „будни“ граждани заливат с боя паметника на „Войводата на кон“, след като се досещат, че войводата върху коня е всъщност Тодор Александров. За други революционери, също врагове на Кралство Сърбия, като например Мара Бунева, Ванче Михайлов или кралеубица Владо Черноземски, не са предвидени паметници на открито; единствено восъчни фигури в забранения за свободно разглеждане Музей на македонската борба.

Другата линия на „изтикването“ е албанската линия. След паметника на Скендербег в близост до Центъра, изграден по проекта Скопие 2014, и след засиленото чувство на скопската албанска общност, че техни образи и символни личности всъщност не присъстват достатъчно в мегапроекта, в периферията се открива – със собствени, местни сили и ресурси – още едно място на паметта. В квартала Чаир бе издигнат паметник на революционера Хасан Прищина от негови наследници, както и железен герб на черен, двуглав орел – паметник на албанците, участвали в размириците от 2001 г., издигнат от Съюза на ветераните от Албанската национално-освободителна армия в Македония (АНО). И ако „изтиканата“ памет за войводите,

² Гоце Делчев (†1903 г.), Даме Груев (†1906 г.), Димитър Попгеоргиев (†1907 г.), Димитър Макеодски (†1898 г.), Никола Карев (†1903 г.), Христо Узунов (†1905 г.), Питу Гули (†1903 г.), Борис Сарафов (†1907 г.), Гемиджиите (дейни в Гръцко), Павел Шатев (част от Гемиджиите и ВМРО, после се влива във ВМРО-Обединени и АСНОМ) и Учредителите на ВМРО (посочени в следващата бележка под линия);

³ Изключение може да се открие в образа на Павел Шатев, който доживява и участва във войните срещу Сърбия, но после се влива във ВМРО-Обединени и участва като делегат в АСНОМ, както и трудно – но все пак – в паметника-композиция на Учредителите на македонската революционна организация, които също доживяват балканските войни, но не участват пряко във войната срещу Сърбия: Иван Хаджиниколов (1912 г. – куриер в армията), Петър Попарсов (1913 г. – учител в гр. Костенец), Христо Батанджиев (деен в Гръцко), Андон Димитров (деен в Гръцко), Христо Татарчев (1912 г. – лекар в армията).

воювали срещу Сърбия, не се посреща добре от поне част от съкварталците в Кисела вода, то по свое желание и със собствена гордост жителите на Чаир обособяват ареала си като конкуриращо се с центъра място на паметта. Симптоматично за конкуриращите се символи бе решението на Скопската община – за да „успокои“ гражданите си – да приеме проект за изграждането на 56-метров „Милениумски“ кръст в квартал Бутел, което довежда до протести от албанска страна и окупиране на строителната площадка.

Заклучение

Като най-трудно, но и най-важно, се очертава позиционирането на паметта за борбите, тъй като е неразривно свързано с изобретяването на враг. Докато македонски царе и самуилови юнаци, войводи от ВМРО и партизани логически могат да се обвържат с изобретяването на – респективно – гърци, османци и българи като врагове, то много по-трудоемко е изключването на дадени образи от уравнението. Заклучването на едни статуи зад „решетките“ на музеи и забраната експонатите да се разглеждат без държавен придружител може да е успешна политика в някои случаи, но не и тогава, когато се създава впечатление за разделителни линии, за национален разказ, който е концентриран от южната страна на Вардара, оставяйки северното крайречие на свободата да намери или изобрети свои собствени образи и символи.

Във време-пространството на паметниците критиката, че проектът Скопие 2014 скъсва с традицията на Югославия, далеч не изглежда толкова състоятелна. Напротив, като че ли тази традиция на изобретяване на памет за народ, който е близък до сръбския, до южнославянския – за народ, който се е борил срещу гърци, османци и българи – подминавайки присъствието на албанците – бива бетонирана.

ЛИТЕРАТУРА

Fokus.mk. (2017). *ВМРО-ДПМНЕ: Грчев, висок партиски функционер на СДС тврди дека македонската држава и јазик се измислени од Југославија | Фокус*. [онлайн] Достъпно на: <http://fokus.mk/vmro-dpmne-grchev-visok-partiski-funksioner-na-sds-tvr-di-deka-makedonskata-drzhava-i-jazik-se-izmisleni-od-jugoslavija/> [Посетена 16. 01. 2018].

iNFOMAX.mk. (2017). *Македонската нација е буквално измислена: Скандалозно, дрско и крајно игнорантно - Грчев тврди дека Македонската нација е измислена од Југославија!*.

[онлайн] Достъпно на: <http://infomax.mk/wp/македонската-нација-е-буквално-измис/>
[Посетена 16. 01. 2018].

Grčev, M. (2017). *Muzej Jugoslavije*. [видео] Достъпно на: https://www.youtube.com/watch?time_continue=362&v=N42vCqvf_2c [Посетена 16. 01. 2018].

News.bg. (2017). *Македонската нација е измислена в края на ВСВ, признаха в Скопие*. [онлайн] Достъпно на: <https://news.bg/int-politics/makedonskata-natsiya-e-izmislena-v-kraja-na-vsv-priznaha-v-skopie.html> [Посетена 16. 01. 2018].

Вечер. (2017). *Скандал: Грчев тврди дека македонската нација е измислена!*. [онлайн] Достъпно на: <http://vecer.mk/makedonija/skandal-grchev-tvr-di-deka-makedonskata-nacija-e-izmislena> [Посетена 16. 01. 2018].

БГНЕС. (2017). *Официално: Македония ще ликвидира антиквизацията на Груевски*. [онлайн] Достъпно на: <http://www.bgnes.com/sviat/balkani/4544819/> [Посетена 16. 01. 2018].

Василева, Е. (2017). *Някой в Скопие призна: Македонската нација е измислена* [онлайн] Днес. Достъпно на: <https://www.dnes.bg/balkani/2017/11/03/niakoi-v-skopie-prizna-makedonskata-naciia-e-izmislena.358186> [Посетена 16. 01. 2018].

Гуляшки, И. (2017). *Глас от Скопие: Македонската нација е била измислена в рамките на Югославия*. [онлайн] Banker.bg. Достъпно на: <http://www.banker.bg/sviat/read/glas-ot-skopie-makedonskata-naciia-e-bila-izmislena-v-ramkite-na-iugoslaviia> [Посетена 16. 01. 2018].

Дневник (2017). *Създателят на знамето на Македония я обяви за "измислена държава"*. [видео] Достъпно на: https://www.dnevnik.bg/sviat/2017/11/04/3071567_suzdateliat_na_znameto_na_makedoniia_ia_obiavi_za/ [Посетена 16. 01. 2018].

НЕТПРЕС (2017). *Грчев: Македонската нација е измислена! (ВИДЕО)*. [онлайн] NetPress. Достъпно на: <http://netpress.com.mk/grcev-makedonskata-nacija-e-izmislena-video/> [Посетена 16. 01. 2018].

Милен Журналов

ЕТНИЧЕСКА ИДЕНТИФИКАЦИЯ НА БЪЛГАРИТЕ МЮСЮЛМАНИ СЛЕД 90-ТЕ (ЗАВИСИМОСТ МЕЖДУ ЕЛЕКТОРАЛНИТЕ НАГЛАСИ И ЕТНИЧЕСКАТА ИДЕНТИФИКАЦИЯТА НА БЪЛГАРИТЕ МЮСЮЛМАНИ СЛЕД 90-ТЕ ГОДИНИ)

Abstract

In the report is considered the ethnic identification of Bulgarian Muslims after the 90^{es} and how it influences their participation in the community and political life of the country.

The ethnic composition in many of the cases is defining the election vote at the regional level, mainly in the regions with predominant population from a certain ethnic group like Turks, Muslim Bulgarians, gypsies, and so on. In order to reveal how Bulgarian Muslims vote ethnically or politically and how their vote is changing, it is necessary to choose a region where they predominate as a community.

The main question is: Is there a dependence between the political attitude of Bulgarian Muslims and their ethnic identification after the 90s?

Key words: *Bulgarian Muslims, ethnic identification, political attitude, ethnic vote, political vote.*

Увод

Различията в нагласите на избирателя, изразени в избирателния вот, привличат изследователското внимание още от провеждането на първите демократични избори в страната в началото на 90-те години. Електоралните нагласи, демонстрирани в изборните резултати, проявяват признаци на постоянство в регионите, но и претърпяват промени при промяна на определени условия. Те често биват определяни и от други териториално диференцирани социално-икономически и културни явления като: възрастов, социален и етнически състав. Етническият състав в много от случаите е определящ вота на регионално ниво, особено в регионите с преобладаващо население от определен етнос, като турци, българи мюсюлмани (помаци), роми и т.н.

В този доклад нашият интерес е насочен към българите мюсюлмани и техния вот. Има ли зависимост между електоралните нагласи на българите мюсюлмани (помаци) и тяхната етническа идентификация след 90-те години? Настоящото изследване прави опит да отговори на въпроси като този или поне да освети реалните им електорални нагласи в тези региони, където преобладават и от какво са зависими.

Най-напред е важно да се внесе по-голяма яснота относно етническата идентификация на българите мюсюлмани. Те са определени като общност, чиято културна специфика е изградена върху основата на религиозната им принадлежност към исляма, а етническата им идентификация бива определяна „отгоре” и „отвън” като българска на базата на българския им език. Културата, битът и традициите им са повлияни и от двата типа идентичност, затова някои изследователи ги определят като „междинни”. Евгения Иванова ясно очертава статута на българите мюсюлмани и междинната им позиция като казва, че „Малцинственият статут на помаците – както по отношение на мнозинството православни българи, така и по отношение на по-голямата малцинствена група на турците, „междинната“ им позиция създават тяхното разнообразно, колебаещо се самоопределение“ (Иванова, 2013, с. 28).

Тук за разкриване на електоралната нагласа на българите мюсюлмани, как гласуват етнически или политически и дали се променя вотът им времево, е необходимо да изберем район, където те преобладават като население. Такъв район са Родопите. Обикновено когато се говори за региона на Родопите, се спекулира с теми, свързани с „радикален ислям“, с „териториални претенции“ от страна на Турция и не само това. За голямо съжаление твърде рядко се говори за възможностите в Родопите и техния икономически статус към момента, за това, че дори „бежанската вълна“ ги заобикаля. Очевидно твърденията за „ислямски фундаментализъм“ не са достатъчни за мигрантите. Въпреки тези факти, все намаляващите жители са постоянен обект на засилено внимание от много страни - особено непосредствено преди и след избори. Те биват разглеждани единствено като електорат с цел привличането им за разширяване обхвата на партийно представителство и политическо влияние.

В този период етно-религиозната ориентация на вота в Родопите е приблизително ясна и тя се изразява най-силно по време на местни избори. Българите християни предпочитат да гласуват за БСП и СДС. На по-късен етап, след разпада на СДС, голяма част от вота им преминава към новия лидер в дясното пространство - ГЕРБ. Турците са етнически обвързани в по-голямата си част с ДПС и гласуват предимно в тази посока. При българите мюсюлмани

електоралната нагласа е по-сложна и се различава регионално в зависимост от самоопределението им. Евгения Иванова ги определя така:

- Самоопределящите се като българи или българомохамедани (част от тях – приели християнството) гласуват за БСП (например Неделино, Златоград, Баните);
- Самоопределящите се като мюсюлмани (малка част като турци) гласуват за ДПС (например Якоруда, Гърмен, Гоце Делчев);
- Самоопределящите се като българи мюсюлмани или помаци гласуват за СДС съответно за ГЕРБ (Мадан и Рудозем са единствените общини на СДС в Родопите към 1999 г.) (Иванова, 1999, с. 2).

Основният анализ ще съсредоточим на изток върху община Кирково, която е със смесено население, състоящо се предимно от българи мюсюлмани и български турци, и с почти нулево присъствие на християни. За целта ще изследваме вота на местни избори 1999 и 2011 година. В този период БСП губи лидерските си позиции в Родопите, а ДПС има своите колебания. Наблюдават се значителни промени в дясното пространство - от силни позиции на СДС до разпад и респективно преминаването на по-голямата част от електората му към новия лидер ГЕРБ.

Източни Родопи, община Кирково

При анализиране на Източните Родопи въпросът за зависимостта между електоралните нагласи и етническата идентификация при упражняване на политическия вот в региони със смесено население е предмет на дискусия при провеждането на всички избори. От този регион такава е община Кирково, която избирам по няколко причини:

- До 2011 година Кирково е една от най-спорните общини в източните Родопи. Това се констатира още на местните избори през 1999 г., които завършват с мнозинство 41,98% за ДПС в Общинския съвет и кмет от СДС. Резултатите са оспорвани, включително и в съда;
- Кирково е селска община и населението живее в компактни масиви. Съставът на населението е само от турци и българи мюсюлмани, който не включва християни, както в останалите общини на област Кърджали. Има само четири смесени села, но и в тях двете етнически групи са разпределени ясно, което улеснява изследването дори на база секционен анализ;
- В общината половината от населението е от българи мюсюлмани. В този регион те са наобиколены от мнозинствената група на турците и това прави ситуацията изключително

интересна - още повече, че те се стараят всячески да се разграничат от тях и се самоопределят в голямата си част като българи.

Резултатите на местни избори 99-та в община Кирково са повече от ясни. В общинския съвет ДПС има 10 мандата с 42% от гласовете, СДС има 6 мандата с 24% от гласовете, БСП има 1 мандат, а останалите 4 се разпределят между по-малки партии. Повече от 95% от гласовете за кметското място на Първи тур се разпределят между двамата основни претенденти за кметове – Валентин Манев от СДС (представител на българите мюсюлмани) и Мохамед Реджеб от ДПС. Оставащите 5% се разпределят между БСП, НДПС, ОБТ и един независим. Победата на СДС не е изненада на този етап, като се има предвид, че в региона на целите Родопи се гласува за властта.

При положение, че 95% от гласовете още на първи тур се разпределят между СДС и ДПС, то изчислението им по населени места спрямо двата етноса, турци и българи мюсюлмани, ще ни очертае зависимостта между електоралните нагласи и етническата идентификация. Те стоят по следния начин:

Общински съвет

ДПС – 5358 от които 4857 – 75,33% турски села и 501 – 7,53% помашки села;

СДС – 3102 от които 597 – 9,62% турски села и 2505 – 37,65% помашки села.

Общински кмет I тур

ДПС – 5824 от които 5089 – 78,93% турски села и 735 – 11,04% помашки села;

СДС – 6022 от които 753 – 11,67% турски села и 5269 – 79,12% помашки села.

Общински кмет II тур

ДПС – 7538 от които 6662 – 86,75% турски села и 876 – 11,70% помашки села;

СДС – 7623 от които 1017 – 13,25% турски села и 6606 – 88,30% помашки села.

От направените изчисления ясно проличава, че вотът в общината е етнически. Турците гласуват предимно за ДПС, което се наблюдава едновременно в резултатите за съветници и за кмет на община. ДПС губи кметския пост. Едно от обясненията е, че все още не са във властта. Респондент от Кирково казва: „...за първи път усетихме че сме във властта след местните избори 2003“ и добавя „...през 2001 вече беше на мода да бъдеш от ДПС, първо че са „свой“ а после, че сме във властта и сме силни“ (Журналов, 2017). Реално загубата на кметското място в общината е в следствие на намалял електорат. Между 1995 и 1999 областта напускат близо 3000 турски гласа, което води до загубата на Движението в още три

общини. Обяснението е в голямата безработица и бедност, които са причина за високата миграция.

В източните родопски общини, където влиянието на ДПС е силно, вотът на българите мюсюлмани е етнически. Те се разграничават от българските турци и в зависимост от обстоятелствата в съответния регион те гласуват за БСП или СДС, които са олицетворение на „българското“.

На местни избори 2011 в община Кирково в общинския съвет ДПС има 16 мандата с 54% от гласовете, ГЕРБ има 9 мандата с 30% от гласовете, ЕНП има 2 мандата с 5,74%, БСП има 1 мандат с 5% и СДС има 1 мандат с 4,24%. В предизборната надпревара участват Есад Садък, подкрепен от ГЕРБ, Шукран Идриз, преминала от ДПС в ЕНП, Бойка Арабаджиева от БСП и ДПС със Сали Рамадан. Резултатите са следните:

- ГЕРБ – Есад Садък 4132 гласа 33,08%;
- ЕНП – Шукран Идриз 926 гласа 7,41%;
- ДПС – Сали Рамадан 6942 гласа 55,58%;
- БСП – Бойка Арабаджиева 490 гласа 3,92%.

ДПС печели на първи тур кметското място, което потвърждава теорията, че участието във властта оказва влияние, а партията е в законодателната и изпълнителната власт през 2001 и 2005 г. Симптоматично, бившите кметове или кандидати на ДПС Шукран Идриз и Есад Садък, които вече не са предпочетени от централното ръководство на партията, застават срещу Движението и излизат в предизборната надпревара, издигнати от други политически формации. Равносметката за кметствата на 36 населени места е: ДПС печели 28 кметства, три от които са в помашки села – Дрангово, Завоя и Чакаларово, ГЕРБ печели 7 кметства и СДС само едно.

Тук изненадата е ГЕРБ, която набира скорост с кандидатурата на Есад Садък още на местния вот през 2007 година, успяла да събере част от гласовете на СДС, БСП и ДПС, има 7 мандата в местния парламент, а през 2011 година вече е с 9 мандата. При запитване на местен лидер на ДПС относно развитието на партия ГЕРБ в региона, той казва: „ През 2011 година бяха сред най-тежките избори в община Кирково. След 2007 година и направения резултат с личността на Есад Садък ГЕРБ решиха, че могат да вземат изборите в смесените региони, при което впрегнаха целия полицейски апарат да работи за тях, лично Цветанов отговаряше за това...“ (Журналов, 2017).

През 2011 турското население гласува етнически предимно за ДПС, но вече се наблюдава разпластяване на вота, като основна причина за това, е че издигнатите кандидати от останалите партии са с от турски произход, като Есад Садък, кандидат на ГЕРБ и Шукран Идриз от ЕНП.

Интересен е фактът, че един плаващ процент от 11% през 99-та, а през 2011 г. малко по-голям - около 17,5% - от вота на българите мюсюлмани отива за ДПС. Тези гласове се запазват през целия период 1999 г. -2011 г. и оказват много важно и дори решаващо влияние при избора за кмет на община Кирково.

Зам. председателят на МДПС Кирково, който е и от основните участници в анализирането на всеки избор, казва: „...тези 17% от вота на българите мюсюлмани (помаци) може да се каже, че са определящи избора за общинския кмет. Една по-малка част от тях гласуват за нас, защото ни припознават като „свои“ от чисто религиозна гледна точка, останалите гласуват поради факта, че ДПС е дълги години във властта или вотът им е властови“ (Журналов, 2017).

В крайна сметка българите мюсюлмани в своята цялост гласуват етнически срещу ДПС, но през 2011 г. се наблюдава размиване на етническия вот – било заради етничността на кандидатите, било защото ДПС реално прави много неща за развитието на община Кирково. Това етническо размиване на вота се наблюдава в гласуването по региони. В Кирково, с население от българи мюсюлмани, кандидатът на ГЕРБ получава 239 гласа, на ЕНП – 78 гласа а на ДПС – 83. В село Чорбаджийско, родното място на Шукран Идриз, с турско население, гласовете за кандидата на ГЕРБ Есад Садък са 150, ЕНП с Шукран получава 88, а ДПС – 822 гласа. В село Фотиново, отново с турско население, гласовете се разпределят така: ГЕРБ – 42, ЕНП – 48 и ДПС – 381 гласа. Село Бенковски е със смесено население. От него е и кандидатът на ГЕРБ Есад Садък, който получава 746 гласа от вота, ЕНП е само с 10 гласа, а за ДПС остават 308 гласа. Освен размиването на етническия вот, гласуването по региони, съответно Кирково, Чорбаджийско, Фотиново и Бенковски показва, че на местни избори клановият вот също е в сила и е неизбежно явление, като най-силно е изразен в родните места на кандидатите.

Изводи

Основна определяща причина за електоралните нагласи в Родопите е, че регионът никога не е бил икономически силен, като това не се променя в положителна посока и след 90-те.

Променя се единствено управлението на държавата и с него вотът в региона, като се потвърждава твърдението, че бедните региони гласуват предимно за властта, от която очакват да ги подпомага.

Оказва се, че има зависимост между електоралните нагласи и етническата идентификация на българите мюсюлмани след 90-те години. Тя е силно изразена във вота на местни избори през 1999 г. Етническият вот на българите мюсюлмани е показателен в смесените региони, където ДПС има силно влияние, а те се разграничават от всичко турско. В зависимост от обстоятелствата, това население гласува за БСП и СДС, в по-ново време - за ГЕРБ, които олицетворяват българското. Част от българите мюсюлмани в Западния регион също гласуват етнически, но за ДПС, защото се определят като турци. Етническият вот на тези избори е силно характерен и за турското население, което гласува предимно за ДПС, този вот е подсилен и от факта, че Движението успява да участва във властта.

Както се вижда на местни избори 2011, основна промяна на електоралните нагласи в източните Родопи и конкретно в община Кирково се наблюдава в посока на разпластяване на етническия вот. Това е така, защото от една страна кандидатите на останалите партии, различни от ДПС, вече са от турски произход. Разбира се, това оказва влияние на вота на турското население и той вече не е толкова стриктен. От друга страна, вотът на българите мюсюлмани също започва да се променя, защото ДПС реално прави много неща за общината.

ЛИТЕРАТУРА

- Иванова, Е. (2013). Идентичност и идентичности на помаците в България. В: *Помаците версии за произход и съвременни идентичности*. София: Нов български университет, с. 28.
- Иванова, Е. (2004) Местни избори 2003 – етнически или политически вот? Община Кирково. Област Кърджали. *Социологически проблеми*, 1 (2), с.376-387.
- Иванова, Е. (2008). Деграцията на политическото: Благоевград, Кирково, Несебър. In: Местни избори 2007. *Политика*. София: Нов български университет, pp. 53-71.
- Янков, Р. (2004). *Устойчивостта на електоралните нагласи в България – елемент на социо-културната регионализация*. Достъпно на: [da.uni-vt.bg/u/43/pub/10432/skg_1\(ustoj\).pdf](http://da.uni-vt.bg/u/43/pub/10432/skg_1(ustoj).pdf).
- Иванова, Е. (1999). Задава ли се краят на мастодонтите, Изборът на Родопите – етнически или политически?, *Култура*, 10 декември. Достъпно на: https://www.kultura.bg/media/my_html/2109/xkultura.htm.

Журналов, М. (2017) *Непубликуван теренен материал*.

ОМДА (1999). *Преглед на българския печат. Местни избори 99*. Достъпно на: <<http://www.omda.bg/public/bulg/news/release/251099.HTM>>.

Централна избирателна комисия (2011). *Местни избори 2011*. Достъпно на: <<https://results.cik.bg/mipvr2011/tur1/mestni/0914.html>>.

КОМБИНИРАНЕ НА МЕТОДИ ПРИ АНТРОПОЛОГИЧНО ТЕРЕННО ИЗСЛЕДВАНЕ - ИЗСЛЕДВАНЕ ЧРЕЗ ДЕЙСТВИЕ И ПСИХОСОЦИАЛЕН ПОДХОД

Резюме

Статията описва някои от предизвикателствата, пред които изследователят се изправя при проучване на алтернативна еко-общност в Западна Европа, щрихова основните аспекти на изследване чрез действие и психосоциалния подход и демонстрира как всеки от методите допринася за частичното преодоляване на описаните предизвикателства.

Ключови думи: *методология, психосоциален подход, изследване чрез действие, алтернативна общност*

1. Въведение

Съвременни изследвания в областта на антропологията все повече отразяват общата за социалните науки тенденция към комбинирани мултидисциплинарни методи. Освен традиционното включено наблюдение, много антрополози вече използват експериментални и количествени методи, типични за други социални дисциплини (вж. Bernard, 2017). Изследването ми на груповата култура в алтернативна еко-общност също стъпва върху комбинация от методи. Решението беше продиктувано не толкова от съвременните тенденции, колкото от породената от ситуацията и данните потребност. В следващите няколко страници излагам методологическите предизвикателства, пред които се изправих при проучването си на груповите динамики в една алтернативна общност. Те се появиха предимно по време на теренното проучване и анализа на данните. Също така описвам опитите си да ги преодолеея, комбинирайки включено наблюдение с цел плътно описание (Geertz, 1973) с елементи от изследване чрез действие (action research) и психосоциалния подход.

Алтернативната общност, намираща се на границата на Холандия и Германия, има международен и променлив състав от 10 – 20 човека (на възраст от 23г. – 84г.), включително постоянно живущи, периодично пребиваващи и дългосрочни доброволци. Както стотици други по-

добни общности (вж. Christian, 2007), и тази се основава на принципите на грижа за хората и природата, социално равенство и ненасилие. Освен това основна мотивация за участие е личностно развитие, допринасяне към социална алтернатива и оттегляне от/неучастие в макро-обществото. Отличителна характеристика на общността е централната роля на ценностната диада от лична свобода и отговорност, около която се организира груповият живот и на базата на която се формулират груповата философия и норми за поведение. Прекарах два месеца в общността – септември 2016 и януари 2017 година.

Първото методологическо предизвикателство произлиза от припокриването на собствените ми ценности и идеали с тези на общността. Считам се за привърженик на същото социално движение, от което те са част, в миналото временно съм пребивавала в еко-общност от идеалистични подбуди и като цяло споделям мотивацията и вижданията на общността. Следователно позицията на изследовател, прилагащ включено наблюдение, е компрометирана. Изследователят би следвало да е на границата между вътре и вън - да участва в живота в общността, виждайки културата и отвътре, но в същото време да спазва лична дистанция, позволяваща му да постигне максимално ниво на обективност. Вероятността да успее да се дистанцирам от собствените си идеали ми се стори нищожна, поради което потърсих начин да превърна близостта си с културата на общността в преимущество.

Поради анти-позитивистката си епистемологична основа, методът на изследване чрез действие размива границата между изследовател и обект на изследване. Проучването се превръща в колаборативно начинание, в което групата и изследователят взаимно си помагат в разбирането на важен за тях феномен от груповия живот. Резултатите от изследването се считат за значими не защото са обективни, а защото са приложими за целите на груповия живот. Следващата част от статията разглежда метода в по-голям детайл и щрихова практическото му приложение в изследването на алтернативната общност.

Второто методологическо предизвикателство, пред което се изправих по време на изследването си, е свързано с някои конкретни характеристики на изследваната общност. Водещият принцип на лична свобода и отговорност обуславя неструктуриран характер на груповия живот и възпрепятства дефинирането и поддържането на ясни норми на поведение. В резултат на това общността страда от остро чувство на несигурност, намиращо проявление както на индивидуално ниво, така и на ниво група. Членовете на общността често страдат от тревожност, депресия и загуба на мотивация, докато групата се люшка от състояния на дезинтеграция към състояния на психо-емоционално сливане. Разбирането на конкретните групови ди-

намики с цел постигане на значими за групата знания (в синхрон с принципите на изследване чрез действие), изисква прилагането на метод, който позволява интегриран анализ на социални и психологически фактори. Психосоциалният подход, върху който се основава част от анализа ми, е представен в третата част на статията.

Въпреки разностранността на комбинираните методи, те са до голяма степен свързани исторически. От средата на миналия век Такс (Tax, 1975) разработва метода „action anthropology“, който промотира демократичност в изследователския процес чрез включване на заинтересованите страни. В съвременото тъй нареченото етнографско изследване чрез действие (ethnographic action research), се прилага при партиципативни изследвания върху уязвими групи (Taschi et al, 2003). От друга страна, Институтът Тависток, където се полагат основите на психосоциалния подход, също е известен с широкото прилагане на изследване чрез действие (Rapoport, 1970). При все че връзката между антропологията и психосоциалния подход не е толкова явна, не един изследовател е в редовете и на двете дисциплини (вж. Clarke and Hogget, 2009), а според Николс (Nicholls, 2009) психосоциалният подход е мост между антропологията и психоанализата (с. 170). Накратко, комбинирането на включено наблюдение с другите два метода не е нито нова, нито радикална идея.

2. Изследване чрез действие

Изследване чрез действие представлява широк набор от качествени методи и техники, в чиято обща основа лежи стремежът към партиципативност, демократичност и постигането на практически приложими знания. Това са трите принципа, около които се върти дефиницията, предложена от Рийзън и Брадбъри (Reason and Bradbury, 2001, с. 1). Въпреки че понякога се набляга на практичния аспект на методите (Bradbury-Huang, 2010), изследване чрез действие стъпва върху добре разработена епистемологична основа (вж. Whyte, 1991; Reason and Bradbury, 2001; Brydon-Miller et. al., 2003).

На първо място той отрича позитивизма в социалните науки и заедно с това възможността за постигане на обективно знание. Напротив, според този метод знанието е колективна конструкция, повлияна от възгледите, ценностите, интересите и целите на хората, които я създават. По тази причина крайната цел на изследване чрез действие не е достигането до обективно знание, а до субективно разбиране, което може да се приложи за подобряване на живота или работата на групите, които се изследват. Следователно критерият, по който се оценява качеството на дадено изследване, не е обективност, а ефективност.

Този аспект от метода не е мотивиран единствено от практични съображения. На преден план се изтъква липсата на етичност на традиционните академични изследователски методи, които третират хора и общности като обекти на проучванията си и задоволяват собствените си потребности от знания, без да взимат под внимание интересите на изследваните групи. По тази причина терминът „обект на изследване“ се интерпретира като форма на доминация и на изключване на групи с по-нисък социален статус от генерирането на знания за самите тях. Вторият главен аспект на изследване чрез действие е именно стремежът към етичност.

Включването на изучаваните групи в изследователския процес е третата основна характеристика на метода. Доминантната позиция на изследователя като единствения носител на знание се отрича. Разбирането на даден феномен се постига посредством колаборативни усилия, при които изучаваните групи обогатяват крайния продукт с разнообразните си перспективи. От една страна, това спазва принципа на демократичност при процеса на изграждане на знание. Тъй като знанието е механизъм за упражняване на власт, всички заинтересовани групи би следвало да имат глас в неговото генериране. От друга страна, съвкупността от знания на различни членове на групата неизменно превъзхожда знанията на един изследовател, натрупани за сравнително ограничен период от време, било то и чрез включено наблюдение. Включването на разнообразни перспективи има за цел да постигне цялостно и разностранно разбиране на изследваните проблеми.

Изследване чрез действие се прилага във все по-разнообразни контексти – проекти от социално естество, в чието планиране и провеждане се включва местната общност, изследвания в образователни и здравни институции, организационни изследвания, изследвания на уязвими групи, и др. Те са често мотивирани от практични съображения и имат за цел да помогнат при преодоляването на даден проблем (вж. Reason and Bradbury, 2001).

Проблемите в изследваната от мен общност включваха слабо усещане за група и ниска степен на социална интегрираност, неспособност на групата да задържи членовете си, както и да постига целите си. Методът на проучване е етнографско изследване чрез действие, което на практика е включено наблюдение със силно изявени прозрачност на наблюденията и разсъжденията, както и рефлексивност от страна на всички участници в процеса. Проблемите и възможните причини за тях биват обсъждани в индивидуални разговори и на общи срещи, като изследователят играе ролята на временен участник в групата, който е лишен от дългосрочни наблюдения, но пък има потенциално полезни общи познания в областта на социалните феномени.

Основните предимства на метода включват широко и многостранно разбиране на проблемите (Reason and Bradbury, 2001), постигането на практически цели (Brydon-Miller, et.al, 2003; Bradbury-Huang, 2010) и „трансформативното учене“ (transformative learning, вж. Seniuk Cicek, 2017).

Както Рийзън и Брадбъри (Reason and Bradbury, 2001, Introduction) отбелязват, с напредването на социалните науки позицията на изследователя като обективен наблюдател става все по-малко убедителна. Възприятията и интерпретацията на социалните изследователи са ограничени от собствените им нагласи, култура и светоглед. Включването на перспективите на всички участници в проучването освобождават анализа от ограниченията на изследователя. Освен това количеството на данните се увеличава при включването на участниците като наблюдатели на процесите, което допринася за по-цялостен анализ.

Не по-малко важен е фактът, че участниците (наричани „обекти“ при традиционните изследователски методи) са хора с практически цели и опит. За социалните изследователи знанието и разбирането може да са цели сами по себе си. Работата в партньорство с практики увеличава шанса за постигане на практически цели и преодоляване на реални проблеми от социално естество (Bradbury-Huang, 2010). По този начин изследването чрез действие може да доведе до положителни промени в общността или организацията (Brydon-Miller, et.al, 2003). От етична гледна точка това гарантира някаква форма на реципрочност - изследването не е полезно само за изследователя, но и за изследваната група (Brydon-Miller, et.al, 2003).

Не на последно място, колаборативният процес на изследване може да обогати личностно всички участници в него, включително изследователя. Рефлектирайки върху опита си, много изследователи, прилагащи този метод, отчитат дълбока промяна в себе си в резултат от преживяванията си (Brydon-Miller, et.al, 2003). В университетска среда професор, който е участвал заедно със студентите си в изследване чрез действие, описва опита си като „трансформиращо учене“ (Seniuk Cicek, 2017).

От друга страна методът крие известни предизвикателства от етичен характер, с които се сблъскаха лично при изследването на общността. Според заложените кодекси изследванията трябва да се провеждат с информираното съгласие на всеки участник, да не нараняват никого и да спазват конфиденциалност при обсъждането на данни и наблюдения. За жалост тези принципи понякога са трудно приложими (вж. MacColl et. Al, 2005).

В повечето случаи съгласието за изследване се дава на ниво група – обикновено представител на групата е в контакт с изследователя, получава информацията и комуникира решение-

то, което е взето според съответните организационни принципи на групата. От етична гледна точка е важно всеки индивид да е съгласен и да има опцията да не участва в проучването или да се оттегли от процеса във всеки един момент. Това са условията на теория, но на практика изборът за неучастие може да се окаже невъзможен без това да наруши работата или ежедневието на неучастващите. Тъй като изследването се провежда като част от нормалния работен процес или ежедневни практики, неучастие в изследването би могло да изисква оттегляне от работата или груповия живот.

Принципът за ненараняване също би могъл да се окаже практически неприложим, особено когато изследването има за цел да постигне някаква промяна. Във всяка организация или общност има хора с различни възгледи и интереси и добра промяна за едни би могла да бъде лоша за други. Нещо повече, всяка промяна сама по себе си носи известна доза несигурност и би могла да предизвика тревога и чувство за заплаха в някои участници.

Третият принцип на конфиденциалност е трудно приложим в малки групи, при положение че методът предполага рефлексия и дискусия на идеи и проблеми. Когато изследвателят се натъкне на проблем при личен разговор и има желание да обсъди проблема с групата, идентичността на човека, повдигнал въпроса, може да стане ясна дори и името му да не бъде споменато.

Споменатите рискове предполагат повече внимание при подготовката и прилагането на изследване чрез действие, като важен елемент е осъзнаване и комуникиране на възможните рискове и ситуации. Това би дало шанс за информиран избор на участниците (MacColl et. Al, 2005). Рисковете също предполагат необходимост от изострена чувствителност от страна на изследвателя към възможните последствия на групово и индивидуално ниво. Психосоциалният подход би могъл да развие именно такава чувствителност.

3. Психосоциален подход

Стъпвайки върху работата на М. Клайн и У. Бийон върху теорията на обектните отношения в психоаналитичната традиция (вж. Fonagy, & Target, 2014), психосоциалният подход анализира индивидите и социалната им среда в тяхната интегрирана цялост. Методът не разграничава влиянието на психическите фактори от това на социалните, а по-скоро изучава как те взаимно се определят. Съществуват три нива на анализ – индивидуално, релационно (между индивиди) и групово. Обектът на изследване на третото ниво е групата-като-едно-цяло, която

като че ли има самостоятелно съществуване, различно от сумарните индивидуални и релационни процеси (Stapley, 2006).

При анализа на индивидуални и релационни процеси, теорията на обектните взаимоотношения търси корените на човешкото поведение в аспекти на психиката, които се формират в най-ранно детство. Връзката на бебето с майката и с други значими обекти се интерпретира като матрицата, върху която зрелият човек изгражда моделите си на взаимодействие със социалната среда. Както при бебетата, така и при зрелите индивиди, взаимоотношенията се изграждат по начин, който удовлетворява определени психо-емоционални потребности, включително потребността от сигурност, привързаност и утвърждаване на егото, и облекчава свързаните с тези потребности примитивни страхове, най-вече страха от изоставяне (Stapley, 2006). Неудовлетворяването на изброените потребности води до тревожност. Психиката предпазва индивида от преживяването на тревожността посредством защитни механизми, като например разцепване, регресия, проекция и идентификация.

Същите механизми са разпознати и на ниво група (Jaques, 1953; 1955; Menzies, 1960; Bion, 1961).

Индивидите търсят групова принадлежност, за да удовлетворят психо-емоционалните си потребности и облекчат примитивните си страхове. Групата се третира като ментална конструкция, колективната проекция на индивидуалните потребности на членовете, както и като пространство, в което индивидуалните тревоги могат да се проявят под формата на социална драма, в резултат на което индивидите са освободени от необходимостта да се справят с тях самостоятелно (Stapley, 2006). Групата в живота на зрелите хора изпълнява функцията на майката в живота на бебето. Майката и нейното взаимодействие с бебето създават „майчина удържаща среда“ (maternal holding environment), която филтрира напрежението от външния свят и създава чувство за сигурност. Бебето бива насърчавано да се реализира като независим индивид, но винаги може да потърси убежище в усещането за психологическо единство с майката. По подобен начин, групата и взаимодействието и с индивидуалните членове създават удържаща среда, чиято функция е да удовлетворява потребностите от сигурност (като управлява контакта с външната реалност), привързаност / психологическо единство (посредством групова идентичност), както и утвърждаване на егото (чрез позитивен отговор от страна на групата). Ако груповата удържаща среда се окаже нефункционална за удовлетворяването на тези потребности, в групата се пораждат примитивни тревоги, които, от своя страна, действат развиването на социални механизми за защита.

Когато групите са в състояния, в които членовете неосъзнато кооперират, за да се защитят от болезнени усещания, вместо да работят за постигането на груповите цели, те функционират въз основа на базови допускания (*basic assumptions*, вж. Bion, 1961). Понякога състоянията са толкова устойчиви, че се институционализират в групови норми и социални структури, превръщайки се в обективна външна реалност, към която новодошлите трябва да се приспособят. Джейкс (Jaques 1953; 1955) нарича тези групови механизми „системи за социална защита“ (*social defence systems*).

Психосоциалният подход и теориите, които той включва, намират широко поле на приложение при консултиране на частни организации и обществени институции, като образователни и здравни заведения с цел преодоляване на напрежение, произтичащо от вътрешни източници (вж. Armstrong and Rustin, 2014).

Основната причина, поради която се спрях на този теоретичен подход, бяха противоречивите характеристики на груповия живот в общността, които не можех да си обясня. От една страна, ядрото на заявените групови принципи и философия е идеята за лична свобода и отговорност, които намират израз както в ежедневието, така и в социалната организация на общността. От друга страна, едни и същи принципи подлежах на коренно различна интерпретация през различни периоди от престоя ми. В някои случаи тези принципи намираха израз в хоризонтална координация на работата въз основа на личен избор и индивидуална преценка, чиито резултат беше удивителна нерегулирана и въпреки това продуктивна кооперация. В други случаи, идеята за лична свобода се използваше като аргумент за откъсването на индивидите от груповия живот, и обратното, неангажираност на групата с отделните индивиди. Както може да се очаква, резултатът от подобна интерпретация беше индивидуално капсулиране и дезинтегриране на груповия живот.

Психосоциалният подход е особено подходящ при изследването на групи, които страдат от вътрешно напрежение, защото анализира взаимодействието между социални и психологически феномени. Определени характеристики на групата могат да отключат психологически реакции в индивидите, които от своя страна се отразяват обратно върху групата (Bion, 1961). Източникът на напрежение не се търси в отделни индивиди, а в цялостната групово динамика, която бива анализирана от гледна точка на психологическите потребности на индивидите (Stapley, 2006).

Отличително предимство на психосоциалния анализ е, че обръща внимание на процеси, случващи се „отвъд повърхността“ (*beyond the surface*, Stapley, 2006). Традиционни качества-

ни методи базират данните на думи и действия на участниците в проучването, които обикновено включват техните лични възприятия и интерпретации. Вместо да ги приема за даденост, психосоциалният подход се стреми да интерпретира възприятията и интерпретациите, добавяйки допълнително ниво на разбиране (Holloway and Jefferson, 2012). Но, както отбелязват Холоуей и Джефърсън (Holloway and Jefferson, 2012, Introduction), интерпретациите на изследователя също трябва да бъдат интерпретирани.

Третото отличително качество на психосоциалния подход е дълбоката и добре информирана саморефлексия от страна на изследователя. Докато повечето социални дисциплини признават, че данните биват изкривявани през погледа на изследователя, психосоциалният подход предлага научнообоснован интегриран метод за осмисляне на изкривяванията, добавяйки още едно ниво на интерпретация (Holloway and Jefferson, 2012). Необходимостта от рефлексия вече е широко призната сред социални изследователи в различни сфери (вж. Ritchie, et al., 2013).

Въпреки всичко няма крайно ниво на интерпретация и рефлексията също подлежи на критичен анализ (Holloway and Jefferson, 2012). Винаги съществува рискът изследователят да проектира собствените си емоции и психологически потребности върху групата и при процеса на рефлексия да успее да рационализира проекциите, прилагайки концептуалния апарат на психосоциалния метод. Този риск може да бъде намален чрез използването на методи от изследване чрез действие, които дават възможности на други участници в процеса да интерпретират рефлексията на изследователя, предоставяйки допълнителна перспектива в анализа.

Както изследване чрез действие, така и психосоциалният подход предполага вмешателство в изследваната група, което неизменно увеличава вероятността някой от участниците да бъде наранен. Както Александров (Alexandrov, 2013) отбелязва, психологическите защитни механизми, които се оказват нефункционални на ниво група, обикновено предпазват индивидите от осъзнаването и преживяването на нещо прекалено болезнено. Успешният психосоциален анализ извежда на повърхността първоизточниците на напрежение. Споделянето и обсъждането на откритията с участниците в проучването, както предполага изследването чрез действие, може да разруши защитните механизми на психиката и да създаде високи нива на тревожност. Сблъсках се с този проблем в проучването си, когато представих интерпретацията си на общността в писмен вид за дискусия, но някои не я прочетоха защото е „прекалено болезнено“.

В същото време осъзнаването на груповите защитни механизми е необходима стъпка към тяхното преодоляване (Stapley, 2006). Рисковете, свързани с психосоциалния подход, би следвало да мотивират сериозна подготовка на изследователите, желаещи да използват метода.

Заключение

Основната цел на тези статия бе да щрихова два относително нови изследователски метода и да демонстрира как те могат да обогатят включеното наблюдение. Бяха споменати и някои основни рискове при тяхното прилагане, най-сериозният от които е свързан с вмешателството от страна на изследователя.

Традиционната парадигма, която заклеймява всякакво вмешателство, вече се поставя под въпрос от не един научен подход, включително описаните в статията. Както изследване чрез действие, така и психосоциалният анализ, често се прилагат с цел консултиране на изследваните групи (вж. Roberts and Obholzer, 1994; Reason and Bradbury, 2001; Clarke and Hoggett, 2009). Дори научният метод да отрича вмешателство, взаимодействието между изследовател и група е неизбежно. От една страна, личността и личните подбуди на изследователя неизменно се отразяват на начина, по който той възприема и тълкува случващото се в групата. От друга страна, груповите динамики не са имунизирани срещу влиянието на изследователя. Въпреки че тези предизвикателства няма как да се преодолеят, разбирането на двустранните влияния посредством критична рефлексия може значително да подобри качеството на анализа (Jarvis, 1999) и съответно да минимизира рисковете, свързани с вмешателството.

За изследователя е важно да е наясно със собствените психо-емоционални потребности, които се опитва да удовлетвори чрез изследването си. Освен това цялостното потапяне в груповия живот, който съпътства етнографското изследване чрез действие, прави изследователят подвластен на груповите динамики, които изучава. Интензивна рефлексия помага за известно дистанциране на изследователя от случващото се около и със него, както и на осъзнаване на неволното си вмешателство в груповите динамики. Целенасоченото вмешателство, от друга страна, изисква информираното съгласие на участниците, остра чувствителност към техните емоции и потребности, постоянна обратна връзка от индивидуални участници и от групата-като-едно-цяло, и не на последно място осъзнаването, че е възможно анализът да е погрешен.

Надявам се статията да е информативна за други изследователи, които също като мен изпитват епистемологични и етични противоречия при дълбочинното изучаване на групови явления. Също така се надявам да допринеса към темата за вмешателство в изследваните групи.

ЛИТЕРАТУРА

- Alexandrov, H. (2013). *Transformation of organizational culture in the context of social transition: Agency and leadership*. Sofia: PublishScieSet-Eco
- Armstrong, D., & Rustin, M. (Eds.), 2014. *Social defences against anxiety: Explorations in a paradigm*. Karnac Books.
- Barth, F., et al., 2002. An Anthropology of Knowledge 1. *Current anthropology*, 43(1),pp.1-18.
- Bernard, H.R., 2017. *Research methods in anthropology: Qualitative and quantitative approaches*. Rowman & Littlefield.
- Bion, W.R., 1961. *Experiences in groups*. London: Tavistock
- Bradbury-Huang, H., 2010. What is good action research? Why the resurgent interest?. *Action Research*, 8(1), pp.93-109.
- Brydon-Miller, M., Greenwood, D. and Maguire, P., 2003. Why action research?. *Action Research*, 1(1), pp.9-28
- Christian, D. L., 2007. *Finding community: how to join an ecovillage or intentional community*. New Society Publishers.
- Clarke, S. and Hoggett, P. eds., 2009. *Researching beneath the surface: Psycho-social research methods in practice*. Karnac Books.
- Clifford, G., 1973. Thick description: Toward an interpretive theory of culture. *The interpretation of cultures*, pp. 3-30
- Fonagy, P., & Target, M., 2014. *Psychoanalytic theories: Perspective from developmental psychopathology*. Routledge.
- Hollway, W. and Jefferson, T., 2012. *Doing qualitative research differently: A psychosocial approach*. Sage.

- Jaques, E., 1953. On the dynamics of social structure: A contribution to the psycho-analytical study of social phenomena. *Human Relations*, 6(1), 3-24.
- Jaques, E., 1955. *Social systems as a defence against persecutory and depressive anxiety* (Vol. 478). London: Tavistock.
- Jarvis, P., 1999. *The Practitioner-Researcher. Developing Theory from Practice. Jossey-Bass Higher and Adult Education Series*. Jossey-Bass Publishers, 350 Sansome St., San Francisco, CA 94104.
- Lawrence, W. G., Bain, A., & Gould, L., 1996. The fifth basic assumption. *FREE ASSOCIATIONS-LONDON*, 28-56.
- MacColl, I., Cooper, R., Rittenbruch, M., & Viller, S., 2005. Watching ourselves watching: Ethical issues in Ethnographic Action Research. *Proceedings of OZCHI 2005*, Canberra, Australia. November 23 – 25.
- Nicholls, L. в Clarke, S. and Hoggett, P. Eds., 2009. Seeing↔ believing, dreaming thinking: some methodological mapping of view points. *Researching beneath the surface*, pp.169-192.
- Rapoport, R.N., 1970. Three dilemmas in action research: with special reference to the Tavistock experience. *Human relations*, 23(6), pp.499-513.
- Reason, P., & Bradbury, H. (Eds.), 2001. *Handbook of action research: Participative inquiry and practice*. Sage.
- Ritchie, J., Lewis, J., Nicholls, C.M. and Ormston, R. eds., 2013. *Qualitative research practice: A guide for social science students and researchers*. Sage.
- Roberts, V. Z., & Obholzer, A. (Eds.), 1994. *The Unconscious at Work: individual and organizational stress in the human services*. Routledge.
- Seniuk Cicek, J., Ingram, S., Friesen, M. and Ruth, D., 2017. Action research: a methodology for transformative learning for a professor and his students in an engineering classroom. *European Journal of Engineering Education*, pp.1-22.
- Stapley, L., 2006. *Individuals, groups, and organizations beneath the surface: An introduction*. Karnac Books.
- Tacchi, J.A., Slater, D. and Hearn, G.N., 2003. *Ethnographic action research: A user's handbook*. Unesco.
- Tax, S., 1975. Action anthropology. *Current Anthropology*, 16(4), pp.514-517.

Turquet, P. M., 1974. Leadership: The individual and the group. *Analysis of groups*, 349-371.

Whyte, W.F.E., 1991. *Participatory action research*. Sage Publications, Inc.

Екатерина Стамболийска-Петрова

НАБЛЮДЕНИЯ И АНАЛИЗ ВЪРХУ СТРУКТУРАТА НА ХАЛКОЛИТНОТО ОБЩЕСТВО. ПРОБЛЕМАТИКА.

Abstract: The present paper aims to present the main focal points and observations concerning social scale organization of the Chalcolithic communities on the territory of Bulgaria. The paper does not pretend to present comprehensive data but to discuss the main questions affecting the development of the Chalcolithic cultures, tracing the factors of impact over the character of the social structure and the role of the individual as an essential part of it.

Ключови думи: индивид, халколит, социална структура, статус

Моделът на праисторическите общества и в частност на халколитното общество предразполага на пръв поглед към съществуването на егалитарна структура, в рамките на която всяка общност, селище се откроява със самостоятелен характер по отношение на производствените процеси, имащи за цел осигуряване на необходимите блага и ресурси, нужни за просъществуването на общността.

Резултатите от последните проучвания обаче свидетелстват за развити културни и търговски контакти между отделните халколитни общности и индивиди, свързани с познаване и контрол върху определени ресурси, обмен и циркулация на суровини и готова продукция (Николов, 2012, с.16-17). Казаното не отрича обмена на стоки и идеи и през предходните периоди, в частност през неолита, но отчита промяна в характера и вида на обмена, както и в интензитета на търговските контакти.

Споменатите дотук особености не са „автоматично“ свидетелство за наличието на социално разслоение в рамките на халколитното общество, но благоприятстват формирането на комплексна структура, силно повлияна от развитието на металургията и преди всичко от новоформираната се концепция за стойност на метала, даваща нов тласък в развитието на обмена и търговските контакти (Renfrew, 1986, p.141-168). В светлината на казаното, характерна осо-

беност, присъща за халколита, се явява именно потребността от създаване, използване и притежаване на медни и златни артефакти. Тенденцията към увеличаване стойността и търсенето на метала се вижда особено ясно що се отнася до експлоатацията на медните находища през късния халколит (Тодорова, 1986, с.145) и разпространението на готовите артефакти, чието присъствие намира ярко отражение в халколитните гробове от некрополите при Варна (Иванов 1978), Дуранкулак (Todorova, 2002) и Девня (Тодорова, 1971).

Появата на нов вид артефакти през халколита по отношение на типологията и материала на изработка (мед и злато) е своеобразно свидетелство за нов вид потребност от тях, съответно за нов вид мислене и обвързаност не само на хората с предметите, но и свидетелство за нов вид взаимовръзки между индивидите. В светлината на казаното, освен с икономически промени халколитът се характеризира преди всичко с промени, касаещи взаимовръзките и комуникацията между индивидите.

Сред основните фактори, оказващи влияние върху социалния и икономически напредък, се оказва отношението към метала и идеята за неговата стойност (Renfrew, 1986, 153). Последната оказва съществено влияние върху необходимостта и търсенето, съответно и върху развитието на металургията и търговските контакти. Физичните свойства на медта и златото (ковкост, блясък и т.н.) в комбинация с изначално заложената концепция за престиж и ценност на метала (Renfrew 1986, p.160) допринасят за разгръщане на представата за стойност, придавайки престиж и по всяка вероятност висок социален статус на индивидите, обвързани с добива и производството на медни и златни артефакти.

Регистрирането на обмен допълнително дава индикации за неравномерния достъп до разглежданата суровина, както и за потребността от нея отвъд индивидите, пряко обвързани с добива и производството на мед и злато. Развитието на Балкано-Карпатската металургична провинция през V хил. пр. Хр, в чийто обхват попадат и българските земи (Тодорова 1986, с.151), е своеобразно свидетелство за районираня и регламентиран достъп до мед.

Установяването на богати на мед и злато гробове от района на Причерноморието поражда редица въпроси, засягащи ролята на разглеждания район по отношение на металургията и отражението, което тя оказва върху развитието на обществената структура и мястото на индивида, като съществен елемент от нея.

Анализът на металните артефакти от некрополите при Варна и Дуранкулак се явяват индикатор за важни социални тенденции, намиращи място в халколитното общество, при което определени индивиди и групи са имали потребност не само от самите артефакти и тяхното

притежаване, а преди всичко от тяхното депониране и превръщането им в част от гробния инвентар.

Резултатите от проучванията до момента свидетелстват за голям брой метални артефакти, произлизащи от гробен контекст - преди всичко от района на Причерноморието, контрастиращи спрямо броя на медните и златни изделия от синхронните халколитни селища. Въпреки липсата на детайлна информация и непряката възможност за проследяване и анализиране на връзката „некропол-селище“, установяването на различия в числеността и типологията на металните артефакти от селищата и тези от некрополите е своеобразно свидетелство за различната концепция, свързана с метала и неговата стойност съобразно средата, в която е циркулирал. Фактът, че значителна част от медните и златни артефакти в некропола при Варна са били изработени специално за погребенията (Иванов, 1978, с.12-18) разкрива голямата символика и значимост на артефактите като част от погребалния ритуал, както и като отличителен елемент, имащ за цел да открие и характеризира починалия през призмата и представите на живата общност. Казаното дава основание да бъде предположена високата стойност на метала в контекста на погребалните практики.

Поставянето на символични, неутилитарни предмети в гробовете от Причерноморието, целенасочено изработени за погребението, разкрива отношението на живата общност към починалия, придавайки индивидуален характер както на самата церемония, така и на починалия. Регистрираната особеност дава индиректни сведения за засилващата се роля на индивида в рамките на халколитното общество, в рамките на което изразяването на идентичността и статуса посредством материалната култура (в частност чрез металните артефакти) се оказва от съществено значение (Renfrew, 1986).

Засилващата се роля на индивида може да бъде проследена и при разглеждане на останките от детски погребални практики, при които медните и златни изделия също са били поставяни в гроба като част от гробния инвентар. Металните артефакти при децата са регистрирани в халколитните некрополи при Дуранкулак (Тодорова 2002), Варна (Иванов 1987), Девня (Тодорова, 1971), Винаца (Радунчева 1976), Долямо Делчево (Тодорова 1975), Търговище (Ангелова 1986). Липсата на стандартизация по отношение на типологията, каквато е регистрирана при възрастните индивиди от Варна (Leusch et al. 2014, p.166), създава предпоставка да бъде предположено, че медните и златни артефакти в случая са по-скоро израз на социална принадлежност и засилващи се социални връзки, отколкото свидетелство за ясно изразен статус и унаследяване. Според редица автори халколитът се характеризира със засилване не са-

мо ролята на индивида, но и на влиянието на отделните родове и на съществуващите родствени връзки. (Charman 1991, p.152-171). Споменатата особеност спомага за „фрагментирането“ на определени звена в рамките на обществото и засилване влиянието на отделните индивиди и социални групи, което в някои случаи води до съревнование между родовете (p.152). Регистрираната особеност сама по себе си не е свидетелство за ясно изразена йерархия, но създава предпоставки за развитието на такава във времето. В този ред на мисли халколитът се отличава с обособяването на елементи, присъщи за йерархичната структура, свързана със суперпозицията на отделни индивиди, социални групи и обвързаните с тях дейности (металургия). Въпреки казаното индивидът остава пряко свързан с конкретната общност, чието оцеляване и развитие е силно повлияно от „общите интереси“ на индивидите с цел просъществуване на общността. Споменатите особености не дават възможност за развитието на повсеместна, ясно изразена йерархична структура, носеща белезите на наследствена унаследяемост. Независимо от казаното, увеличаващата се необходимост от медни и златни изделия в комбинация с интензитета на търговските контакти започва да оказва съществено влияние върху отношенията между ангажираните в минното дело и тези, имащи интерес от крайната продукция, допринасяйки за комплексния характер на халколитното общество, придавайки динамика на социално-икономическата среда, както и активно място на индивида в нея. Казаното създава предпоставки за промяна в обществената структура, свързана с формирането на нови социални групи и влиянието на индивиди, отличаващи се с определена идентичност и статус, силно повлиян от развитието на металургията и търговските контакти.

От основно значение се оказва това, доколко производителите са крайните потребители на металните изделия. Допускайки, че производителите са крайните потребители, дали биха били налице търговски контакти и обмен на мед и злато. Фактът, че металните изделия са били обект на обмен, свидетелства както за тяхната важност, така и за неравномерния достъп до тях. Високата стойност и символика, вплътени в част от металните артефакти, дава основание да бъде предположено, че те са давали престиж и високо социално положение на индивидите, които са ги притежавали и/или са боравели с тях. Съществен въпрос е „кой е имал право на собственост върху медните и златни изделия и в каква среда и контекст те са функционирали“.

Въпросът за собствеността през праисторията, в частност през халколита, се оказва от съществено значение за изясняване на взаимоотношенията между индивидите. Разглеждан през призмата на металните артефакти от халколитните некрополи, въпросът за собствеността да-

ва основа за многопластови наблюдения. Още повече това се отнася до некропола при Варна, където наред с неутилитарните артефакти, целенасочено изработени за погребенията, се наблюдават и такива, по които са открити следи от носене (Leusch et al. 2015, p.365). В случай че металните изделия (предимно украшения) биват възприети като предавани от поколение на поколение или от индивид на индивид, регистрираната особеност би могла да бъде интерпретирана в контекста на засилващите се социални взаимовръзки между индивидите. Наред с казаното, установяването на предмети, които са били използвани и носени приживе, дава основа за предположение, че вероятно е съществувала определен вид лична собственост върху медните и златни изделия, пряко свързана с техния притежател, базирайки се върху определени принципи и закономерности. В разглеждания случай се касае преди всичко за украшения. Значително се различава отношението и разпространението на медните оръдия на труда в селищата. По-малкото количество медни изделия (в частност оръдия на труда), открити в селищен контекст, говорят от една страна за специализацията на труда, а от друга – за съществуването на обща собственост върху артефактите, като след тяхното захабяване оръдията са били претопявани. Различното отношение към медта и златото дава основание да бъде допуснато наличието на различна по вид и характер собственост върху метала съобразно средата, в която е циркулирал и целите, за които е бил използван. Още повече, различена символика, стойност и притежание на един и същ предмет съобразно социалния контекст и среда.

Многобройните медни и златни артефакти от некрополите разкриват важността на депонирането като социален процес, насочен от една страна към изразяване на идентичността и статуса, от друга към засвидетелстване на връзката с живата общност. От съществено значение се оказва фактът, че стойността на артефактите е резултат от тяхната потребност, търсене и циркулация, зад която стоят взаимовръзките между индивидите и свързващите ги интереси. В светлината на казаното, въпросът за статуса при праисторическите общества и в частност при халколитните е нужно да бъде разглеждан в контекста на живата общност, като резултат от нейното развитие, при което артефактите се явяват косвен индикатор за статуса, а не пряко свидетелство за неговия характер.

Независимо от факта, че металургията не успява да измести вече съществуващите земеделие и скотовъдство като елементи от халколитната икономика, минното дело дава силно отражение върху характера на обществената структура, благоприятствайки формирането на нови социални звена, силно повлияни от развитието на обмена и търговските контакти. Раз-

витието на концепцията за стойност на метала оказва съществено влияние върху човешките отношения, отреждайки ново място и идентичност на индивида в рамките на обществото. Настъпилите изменения през халколита включват засилваща се роля на индивида, в частност на мъжа – особеност, силно повлияна от характера на металургията и минното дело; активизиране на родствените връзки, разширяване на потребността от развитие на обмена и търговските контакти; задълбочаване на специализацията на труда; доминиращи позиции на определени дейности и социални групи, свързани с тях. Споменатите особености създават предпоставка за по-нататъшното развитие на халколитното общество, в което индивидът започва да има все по-водеща роля.

ЛИТЕРАТУРА

- Ангелова И. (1986). Енеолитната селищна могила Търговище. В: *Интердисциплинарни изследвания*, 14
- Иванов И. (1978). Съкровищата на Варненския халколитен некропол. Държавно издателство „Септември“, София, с.125.
- Николов, В. (2012). Сол, ранно комплексно общество, урбанизация: Провадия-Солницата (5500-4200г. пр.Хр.). *Списание Археология*, 53, кн. 1, с.7-27.
- Тодорова, Х. (1971). Късноенеолитният некропол край гр. Девня. В: *Известия на народен музей Варна*, 7 (22), с.3-40.
- Тодорова Х, Иванов С, Василев В, Хопф М, Квита Х, Кол Б. (1975). Селищната могила при Голямо Делчево. В: *Разкопки и проучвания*, кн. 5, с.334.
- Тодорова Х. (1986). Каменно-медната епоха в България: Пето хил. преди новата ера, София, с. 280.
- Радунчева А. (1975). Виница. Енеолитно селище и некропол. В: *Разкопки и проучвания*, кн. 6, София, с.1-144
- Todorov H. (2002). *Durankulak, Bd. II, Teile 1 und 2. Die prähistorischen Gräberfelder von Dukankulak* (Ed. H. Todorova), Deutsches Archäologisches Institut – Berlin, Sofia, p. 359
- Chapman, J. (1991). The creation of social arenas in the Neolithic and Copper Age of South East Europe: the case of Varna. In: P. Garwood, P. Jennings, R. Skeates and J. Toms (eds) *Sacred and Profane*, Oxford Committee for Archaeology Monograph, 32. Oxford: Oxbow. pp.152–171.

Leusch, V, et al. (2014). Chalcolithic gold from Varna-Provenance, circulation, processing and function. In: *Metals of power – Early gold and silver*, pp.165-180.

Leusch, V. et al. (2015). On the Invention of Gold Metallurgy: The Gold Objects from Varna I Cemetery (Bulgaria)-Technological Consequence and Innovative Creativity. *Cambridge Archaeological Journal*, pp. 353-376.

Renfrew, C. (1986). Varna and the emergence of wealth in prehistoric Europe. In: *The Social Life of Things: Commodities in Cultural Perspective*, pp. 141–168.

СРАВНИТЕЛЕН АНАЛИЗ НА УЛИЧНИЯ СТИЛ В ОБЛЕКЛОТО В ДВЕ ГОЛЕМИ МОДНИ СТОЛИЦИ – ПАРИЖ И БЕРЛИН

Abstract

The following research aims to examine the fashion situation and its influence on the street style in two major fashion capitals, Paris and Berlin. The first one with an established style and tradition in fashion, a home of the world's largest luxury fashion brands and a location for the most important international fashion events. And the second one with a young fashion scene, innovative and creative, whose fashion hasn't world-wide influence. It is rather localized, which makes it even more interesting and identical.

Key words: fashion, style, street style, outfit, designer, fashion capital, Paris, Berlin

Въведение

Настоящото изследване цели да разгледа модната ситуация и нейното влияние върху уличния стил в два големи модни града - Париж и Берлин. Единият с утвърден стил и традиции в модата, дом на най-големите луксозни модни брандове и локация за провеждане на най-важните модни събития в световен мащаб и другият, с все още млада модна сцена, новаторски и креативен, където модата няма влияние в световен мащаб, а е по-скоро локализирана и това я прави още по-интересна и идентична.

Исторически предпоставки за развитието на модата в двата града до вида, в който я познаваме днес

Париж:

От векове модата заема важна роля във френската култура. Още през XVII век Луи XIV въвежда съвременната концепция за модата в контекста на лукса и нуждата от постоянно обновяване. До възкачването му на трона през 1643г. Мадрид е столицата на модата.

Дотогава френските аристократи са купували своите облекла и от Испания, като не са имали избор, поради липсата на производство на луксозни стоки във Франция. Луи XIV е решен да промени това и по време на неговото управление страната се превръща в световен център на лукса.

През XVIII век Франция окончателно се установява като световен моден център. Увеличаването на производство на текстил и официалният статут и евтин труд на шивачките допринасят за увеличаване на употребата и производството на дамски облекла. Френският историк Даниел Рош нарича този период „Clothing revolution“ (революция на облеклото). Голяма роля за популяризирането на френската мода изиграва Роуз Бертин – първият голям френски моден дизайнер, която е и личен дизайнер на Кралица Мария Антоанета. Нейни клиенти са също кралските семейства на Русия, Швеция, Испания, Португалия както и елитът на някои европейски държави и Америка. (Crownston, 2002)

През 1895г. в Париж е основана първата къща за висша мода - “La maison Worth” - от англичанина Чарлз Фредерик Уорт. За неговите облекла са характерни пищните материи и богати бродерии, специално внимание към кройката и индивидуалните размери на клиента. Той е представял колекциите си на модели, клиентите са правели селекция, след което са били изработвани в техни размери. Заради своята голяма популярност Уорт е наричан „бащата на висшата мода“. (Martin, Koda, 1995)

Рокля La Maison Worth dress 1882г.
(Metropolitan Museum of Art)

На 23 Януари 1945г. в резултат от законовото регистриране на термина „Haute couture“ (висша мода), като наименование за произход, основаната през 1868г. „Chambre Syndicale de la Couture, des Confectionneurs et des Tailleurs pour Dame“ (Камара на производители и шивачи на дамска мода) е преименувана на „Chambre Syndicale de la Haute Couture“ (Камарата за висша мода). Всяка година специална комисия одобрява компаниите, които отговарят на изискванията на камарата. Единствено нейните членове могат да използват термина „Haute couture“, тъй като той се регулира от закона.

Всички тези събития са в основата на превръщането на Париж в световен моден център, градът в който се твори мода на най-високо ниво.

Берлин:

Като доста по-млада държава от Франция, Германия не може да бъде разглеждана като държава с дългогодишна история и традиции в модата. В началото на XX век се наблюдава възход в берлинската мода. През 1918 г. възниква идеята за провеждане на ежегоден търговски панаир и по същото време се организира първата седмица на модата в Берлин. Възходът не продължава дълго, като най-сериозен удар върху модата в Берлин е нанесен, след като Националсоциалистическа германска работническа партия поема властта през 1933 г. Голяма част от магазините за облекла са унищожени, тъй като са били собственост на евреи, а еврейските производители са били принудени да избягат в чужбина.

Градът бавно се възстановява след Втората световна война и след издигането на Берлинската стена през 1961 г. много модни брандове напускат Берлин и се установяват в Западна Германия, а модните колекции се представят в Дюселдорф.

Едва след като Берлинската стена бива съборена през ноември 1989 г. и градът се обединява, започва възходът в берлинската мода. Заражда се тенденция млади дизайнери от цял свят да се установяват в Берлин и да създават креативен и иновативен стил.

Необременени от история и традиции, дизайнерите имат пълната свобода на фантазията да експериментират и провокират. Публиката там е по-либерална и това дава още по-голяма свобода. Тази тенденция повлиява и уличния стил, като жителите

на града се осмеляват на по-необичайни комбинации и дръзки решения в техните облекла и стайлинг.

Важни модни събития, които са предпоставка за формирането на вкуса и стила на жителите на двата града

Париж:

Като град с най-силно влияние върху модата в световен мащаб, Париж е и мястото, на което се провеждат най-големите модни събития. Тези събития привличат вниманието на модни експерти и популярни личности от цял свят.

„*Paris fashion week*” (Парижката седмица на модата) е събитието с най-голяма значимост в модния свят. Тя се провежда два пъти в годината (пролет-лято и есен-зима), но, за разлика от другите модни столици, се провежда в два формата - “Prêt-à-porter”(конфекция) и “Haute couture” (висша мода). Парижката “Prêt-à-porter” седмица на модата се провежда последна от четирите големи седмици и е кулминацията на „Fashion month“ (месеца на модата). През този период в Париж пристигат журналисти, модни редактори, стилисти, модели, блогъри и фотографи от цял свят, за да наблюдават и отразят на-големите модни събития. „Haute couture” се провежда по различно време от „Prêt-à-porter” седмицата на модата, като на нея се представят само модните къщи, членове на „Камарата за висша мода“

Успоредно със седмицата на модата 4 пъти в годината се провежда модното изложение „*TRANOÏ*”. Платформата представя най-добрите авангардни и новоизгряващи дизайнери, както и водещи модни брандове.

С повече от 20-годишна история, „*Who’s next*” е едно от водещите световни изложения за дамска мода. Модни брандове от Франция и света представят своите „prêt-à-porter“ колекции на бъдещи купувачи.

В Париж се провежда и най-голямото текстилно изложение - “*Première Vision Paris*”. Два пъти в годината изложители от цял свят представят своите продукти и услуги за модната индустрия в 6 основни категории – платове, прежди, кожи, аксесоари, дизайн и производство. Целта на изложението е не само да събира доставчици и купувачи на едно място, но и да предоставя анализ за бъдещото развитие на тенденциите и пазарните условия. За да осигури тази информация, екипът на „*Première Vision*” работи с над 30 международни компании, всяка от които провежда изследвания в различни области, които имат влияние върху формирането на модни трендове, като изкуство, мода, цветове, дизайн и други.

Друго голямо текстилно изложение, което се провежда в Париж, набира популярност в последните години. Организирано от *“Messe Frankfurt”*, от 2002 г. то обединява няколко изложения в едно събитие – *„Texworld Paris“*, *„Avantex Paris“*, *„Apparel Sourcing Paris“* и *„Shawls & Scarves Paris“*. Над 1550 изложители от цял свят, предимно Азия, представят своите продукти и услуги.

Берлин:

„Berlin fashion week“ (Берлинската седмица на модата) е едно от най-важните събития за немската модна индустрия. За пръв път тя се провежда през 2007г., но бързо набира популярност и тя, както и Берлин като модна столица, заемат първото място по значимост за модната индустрия след „четирите големи“ - Париж, Милано, Лондон и Ню Йорк. Тя се провежда два пъти в годината, като се разделя на 3 категории – Season (сезонна) – пролет-лято и есен-зима, Fashion & Technology (мода и технологии), Sustainable fashion (етична мода).

“Mercedes-Benz Fashion Week Berlin” (Мерцедес-Бенц берлинска седмица на модата) представя иновативни и креативни дизайнери от Германия и Европа, като осигурява връзката между модата и бизнеса.

В Берлин се провеждат редица алтернативни модни събития, които имат за цел да покажат идентичността на берлинската мода.

„Bright” е оригинална платформа за изложители, която представлява извадка на модерния начин на живот. Вдъхновена от заобикалящата среда – изкуство, музика, спорт - платформата обръща специално внимание и на ключови сегменти в съвременната мода, като технологии, дигитално развитие и устойчивост.

От 2014 г. започва провеждането и на *“Berlin Alternative Fashion Week”* (Берлинска алтернативна седмица на модата). Това е платформа за представяне на изгряващи независими дизайнери и творци. Тя промотира иноваторите в разчупването на половите стереотипи и ги свързва с техни съмишленици в областта на модата и изкуството. По време на *“Berlin Alternative Fashion Week”* се представя поредица от уникални ревюта, пърформанси, концерти, арт изложби и филмови прожекции, целта на които е да се признае влиянието на младите дизайнери върху големите модни брандове и да се даде възможност на иноваторите с напредничаво мислене да покажат своята работа.

Изводи за уличния стил в двата града след анализ на модната среда и изследване на „Street style” фотографии.

Paris

Inès de la Fressange (Style Du Monde, 2014)

Berlin

On the street... Flavia (Grandl, 2014)

След проучването на модната „сцена“ в двата града и причините, довели до нейния вид днес,

сочения относно влиянието на разглежданите фактори върху

събития в еволюцията на френската мода става ясно, че Париж в световен моден център са поставени още през XVIIIв. и те и до днес. Още тогава е започнало и формирането на вкуса на парижани. Френската столица е с вековни традиции в модата, а най-известните луксозни модни брандове като Диор, Шанел, Луи Витон се основават и изявен афинитет на парижани към лукса и модата заема първото място и винаги е в центъра на вниманието на модния бизнес. Париж, затова и най-значимите за модния бизнес събития се случват, дава отзвук върху модата в световен мащаб.

Според Делфин Белини, управляващ директор на модна къща „Schiaparelli“, е „важно, че Париж запазва този статут“ и намира това за „изключително позитивно, тъй като привлича много хора – преса, туристи, купувачи“ (Sherman, 2017). В свое изказване Ан идалго

Clémence Poésy (Raule, 2017)

Caroline de Maigret (Bassetti, 2017)

(Hendriksz, 2015), кмет на Париж, изразява мнение, че „Париж разкрива тенденциите и дизайнерите на утрешния ден“. Много модни брандове и работещи в сферата на модния бизнес избират да се установят именно във френската столица, където модата е на най-високо ниво. Модата и добрият стил са част от културата на града и това неизменно оказва влияние и върху вкуса на жителите му. Когато живееш в град, който силно се асоциира с модата, няма как да останеш безразличен към нея. Там, където се създава модата в нейния най-изящен вид и качество и съвършенство в изработката, е неизбежно това да повлияе и върху вкуса и стила на жителите, които също ценят лукса и добрия външен вид. В Париж модата не е авангардна, но не е и скучна. Вкусът за мода и изкуство е заложен

в културата на французите още от векове. Френският стил изглежда мистериозен и

майсторски, излъчва небрежност, сякаш перфектният вид е постигнат без много усилия. Френският уличен стил може да не е в центъра на вниманието на „street style“ фотографиите, но причината е в това, че облеклата на французите не са много ексцентрични и не са особено привлекателни за фотографите. Това обаче не прави парижкия стил по-малко значим и влиятелен в световен мащаб. Френските жени са по-изтънчени и класически. Те се стремят да се обличат стилно, но не да изглеждат сякаш са положили прекомерни усилия, небрежни са, но елегантни, модерни, но не робуват на тенденциите и често носят един и също облекло многократно. Според Морган Сезан, основател на френския бранд „Sézane“ (Almasi, 2016), французойките се интересуват от

трендовете, но ги интерпретират по „френски начин“.

(Anonymous, 2018)

- „Бъдете безгрижни“

Според Хана Алмаси (Almasi, 2018), журналист в сайта за мода www.whowhatwhear.co.uk, има няколко основни правила на „френския шик“:

- „Носи високи обувки, само ако можеш да ходиш на тях“

- „Всяка уважаваща себе си французойка трябва да притежава хубав блейзър - той е перфектният завършващ елемент за почти всеки аутфит“

- „Не се притеснявай да носиш нещо „твърде секси“. Тайната да не изглеждаш вулгарно е в баланса и съчетаването на дрехите“

- „Инвестирай във върхна дреха“

- „Ако залагате на аксесоарите, дрехите трябва да са по-семпли“

(Anonymous, 2009)

(Anonymous, 2018)

A Paris Man in Black (Anonymous, 2015 a)

Берлин:

Модната история на Берлин е много „по-скромна“ в сравнение с тази на Париж, но точно

това прави модата в там толкова непредвидима, креативна и отличителна. Тя не е обременена от минало и традиции и затова е толкова многообразна. Ситуацията на модната сцена в Берлин неизменно оказва влияние и върху уличния стил. Берлин е град на иновациите и експеримента. Изкуството и пърформансът се преплитат с модата, което ражда нови, креативни идеи. Дом е на множество изгряващи дизайнери и артисти, всеки от които се опитва да изпъкне с креативност и новаторство. Това прави модата в града толкова иновативна и разнообразна. Творческата атмосфера на града предразполага дизайнерите към експерименти и ги подтиква да предизвикват себе си и да не поставят граници пред своята креативност. Всичко това не остава само в ателиетата на

(Hentschel, 2017 a)

дизайнери и артисти, а се пренася и на улицата и се забелязва не само във външния вид на жителите на града, но и в техния начин на живот.

Те не се притесняват да експериментират със стила си и го правят по много естествен и непринуден начин. Това е и причината точно в Берлин да се провеждат алтернативни модни изложения като *“Bright”* и *“Berlin Alternative Fashion Week”*, тъй като и дизайнерите искат „сцена“ на която да изявят своята креативност, и публиката има интерес именно към това. За Берлин определено може да се каже, че е модният център на Германия. В града се намират 10 модни училища и се провеждат повече от 5 водещи модни събития. Той е събирателна за голям кръг от творчески общности и, според говорител на IMG, *“Берлин е креативният епицентър на Германия”* (Abnet, 2014). Той изразява мнение, че вдъхновяващата енергия на града и многобройните комерсиални възможности, които той предлага, са перфектна предпоставка за развитието както на новоизгряващи, така и на вече утвърдени дизайнери. Германия, като държава с големи постижения във високите технологии, благоприятства развитието на технологичната мода. Връзката между технологиите и модата вече не е само в аксесоарите, а и в самите облекла. Пример за това е подгрыващото кашмирено палто на бранда „Moon”. Според неговия създател Крисчън Брънс (Anonymous, 2018), едно от нещата, които правят модната сцена в Берлин толкова интересна, е, че все още няма установени големи немски брандове (както в Париж). Той се превръща в локация за иновации и изобретения в сферата на иновациите и „умните дрехи“. Появяват се все повече модни брандове, които разработват технологични облекла, както и такива с подход към „устойчивата мода“. Според дизайнера Марина Хьормасидър (Marina Hoermanseder) (Abnet, 2014) берлинската модна сцена все още е нова, креативна и развива своя облик. Откакто

(Locke, 2014)

седмицата на модата започва да се провежда през 2007г., броят на участниците нараства 5 пъти. Според *“Berlin Partner”* в Берлин са локализирани между 600 и 800 модни дизайнера. За Германия може да се каже, че е много консервативна по отношение на модата. Немският вкус е по-скоро насочен към умереността и простотата, но това не се отнася и за Берлин. Въпреки че стилът там се отличава от масовия в Германия, удобството и функционалността все пак са в основата му, но пречупени през призмата на духа, който градът носи. Берлин е град на алтернативната мода, където бариерите между модата и изкуството се пречупват. След обстоен преглед на street style фотографии от Берлин мога да изведа някои основни изводи от стила на жителите

на метрополиса. В основата на техният начин на обличане е заложен комфортът – предимно спортни и удобни ежедневни облекла, ниски спортни обувки и широки връхни дрехи. За жителите на Берлин не може да се каже, че имат идентичен стил на обличане. Креативният дух на града и динамичната модна среда се отразява и в облеклото, като хората се обличат много индивидуално с нотка на провокация.

(Kaylor, 2017)

(Heintschel, 2016 a)

(Heintschel, 2017 b)

(Heintschel, 2017 c)

(Heintschel, 2016 b)

Заклучение

В заключение от това изследване става ясно, че историческите предпоставки са оказали голямо влияние върху модната обстановка и стила на жителите на двата града. В Париж дългогодишните традиции в модата, които се коренят още в XVIIIв., са направили стила на жителите по-изтънчен, последователен и с уважение към класиката и качеството, а в Берлин, необременен и неповлиян от фактори от миналото, е по-свободен, експериментаторски и провокативен, но все пак с присъщия за германците комфорт. Стилите на жителите на двата града са много различни, почти противоположни, но и много привлекателни за експертите и ценителите на модата.

ЛИТЕРАТУРА

- Crowston, C. H. (2002) The Queen and her “Minister of Fashion”: Gender, Credit and Politics in Pre-Revolutionary France. *Gender & History*, 14 (1), pp.92-116, ISSN 0953-5233
- Съчкова, Л. (2016) *Разговор с основателите на Berlin Alternative Fashion Week*. Under The Line. Достъпно на: <http://undertheline.net/uncategorized/razgovor-s-osnovatelite-na-berlin-alternative-fashion-week/> [Посетен на 20/01/18].

- Abnet, K. (2014) *Why Isn't Germany a Bigger Fashion Player?*. The Business of fashion. Достъпно на: <https://www.businessoffashion.com/articles/global-currents/isnt-germany-bigger-fashion-player> [Посетен на 20/01/18].
- Almasi, H. (2016) *How French Girls Really Dress, According to a Parisian*. Who What Wear. Достъпно на: <http://www.whowhatwear.co.uk/how-french-girls-get-dressed/> [Посетен на 28/12/17].
- Almasi, H. (2017) *Ooh La La: 13 French Girls You Should Look to for Perfect Parisian Style*. Who What Wear. Достъпно на: <http://www.whowhatwear.co.uk/most-stylish-french-women> [Посетен на 28/12/17].
- Almasi, H. (2018) *French Fashion: 10 Secrets to Dressing Like the World's Chicest Women*. Who What Wear. Достъпно на: <http://www.whowhatwear.co.uk/secrets-french-girl-style-fashion-winter-2014> [Посетен на 03/02/18].
- Anonymous (2011) *Paris Fashion Week: All You Need to Know*. What Paris. Достъпно на: <http://www.whatparis.com/paris-fashion-week.html> [Посетен на 21/01/18].
- Anonymous (2018) *Fashion Future: interview with Christian Bruns from MOON Berlin*. Berlin Fashion Week. Достъпно на: <http://www.fashion-week-berlin.com/en/blog/single-news/detail/News/we-strive-to-develop-products-and-solutions-which-dont-dont-look-futuristic-but-integrate-themse.html> [Посетен на 21/01/18]
- Chrisman-Campbell, K. (2015) *The King of Couture: How Louis XIV invented fashion as we know it*. The Atlantic. Достъпно на: <https://www.theatlantic.com/entertainment/archive/2015/09/the-king-of-couture/402952/> [Посетен на 21/08/18].
- Crick, J. (2004) *Charles Frederick Worth (1825–1895) and the House of Worth*. The Metropolitan Museum of Art. Достъпно на: https://www.metmuseum.org/toah/hd/wrth/hd_wrth.htm [Посетен на 03/02/18].
- Fédération De La Haute Couture Et De La Mode. Достъпно на: <https://fhcm.paris/en/the-federation/> [Посетен на 21/01/18].
- Grandl, D.B. (2016) *The Urban Spotter*. [Online image] Достъпно на: <http://theurban-spotter.com/category/where/paris/page/7/> [Посетен на 07/01/18]
- Hendriksz, V. (2015) *Paris to invest 57 million euros in its fashion industry*. Fashion United. Достъпно на: <https://fashionunited.uk/news/business/paris-to-invest-57-million-euros-in-its-fashion-industry/2015031015813> [Посетен на 30/03/18]

Janina (2017) *Berlin And The History Of Fashion*. Достъпно на: <https://www.marc-cain.com/blog/en/berlin-and-the-history-of-fashion/> [Посетен на 21/01/18].

Martin, R. and Koda, H. (1995) *Haute Couture*. New York: Metropolitan Museum of Art.

Satenstein, L. (2015) *Now This Is Real Parisian Style*. Vogue. Достъпно на: <https://www.vogue.com/article/french-style-fashion-week-uniform> [Посетен на 07/01/18].

Sherman, L. (2017) *In Paris, a Global Platform for a Fashion Industry in Extreme Flux*. The Business of fashion. Достъпно на: <https://www.businessoffashion.com/articles/fashion-show-review/paris-global-fashion-capital> [Посетен на 25/03/18]

Фотоизточници

Anonymous (2009) *Swagger Paris*. [Фотография] Достъпно На: <http://www.swaggerparis.com/2009/07/21/thats-so-french-alexander/> [Посетен на 08/06/18]

Anonymous (2015 a) *A Paris Man in Black*. Yes Please Enjoy. [Фотография] Достъпно на: <https://yespleaseenjoy.com/paris-man-black/> [Посетен на 08/06/18] ANONYMOUS (2014). *Inès de la Fressange*. Style Du Monde. [Фотография] Достъпно на: <http://www.styledumonde.com/?s=In%C3%AAs+de+la+Fressange> [Посетен на 21/01/18]

Anonymous (2015 b) *Le Mix de L'Hiver 2015 : Jean Vintage et Bottines*. Glamour Paris. [Фотография]. Достъпно на: <https://www.glamourparis.com/mode/streetlook/articles/look-tendance-hiver-2015-jean-vintage-et-bottines/40853> [Посетен на 08/06/18]

Anonymous (2018). *Famous People*. [Фотография] Достъпно на: <http://famous-people.life/other/french-women-street-style-summer.html> [Посетен на 08/06/18]

Bassetti, V. (2017). *Ooh La La: 13 French Girls You Should Look to for Perfect Parisian Style*. Who What Wear. [Фотография]. Достъпно на: <https://www.whowhatwear.co.uk/most-stylish-french-women> [Посетен на 08/06/18]

Fang, M. (2015) *The Idle Man*. [Фотография]. Достъпно на: <https://theidleman.com/manual/advice/new-street-style-shots-from-berlin/> [Посетен на 07/01/18].

Grandl, D.B. (2014). *On the Street.....Flavia*. The Urban Spotter. [Фотография] Достъпно на: <http://theurbanspotter.com/2014/01/19/on-the-street-flavia/> [Посетен на 08/02/18]

Hentschel, K. (2016a) *Glam Canyon*. [Фотография] Достъпно на: <http://glamcanyon.blogspot.com/2016/09/berlin-at-universitat-der-kunste.html> [Посетен на 08/06/18]

Hentschel, K. (2016b) *Glam Canyon*. [Фотография] Достъпно на: <http://glamcanyon.blogspot.com/2016/06/berlin-moments-bright-eyes.html> [Посетен на 08/06/18]

- Hentschel, K. (2017a) Glam Canyon. [Фотография] Достъпно на: <http://glamcanyon.blogspot.com/2017/05/berlin-girl-at-bar.html> [Посетен на 08/06/18]
- Hentschel, K. (2017b) Glam Canyon. [Фотография] Достъпно на: <http://glamcanyon.blogspot.com/2017/05/berlin-summer-vibes.html> [Посетен на 08/06/18]
- Hentschel, K. (2017c) Glam Canyon. [Фотография] Достъпно на: <http://glamcanyon.blogspot.com/2017/06/berlin-business-not-as-usual.html> [Посетен на 08/06/18]
- Kaylor, D. (2017) *Our Favourite Street Style from Berlin Fashion Week AW17*. Sleek Mag. [Фотография] Достъпно на: <http://www.sleek-mag.com/2017/01/23/favourite-street-style-berlin-fashion-week-aw17/> [Посетен на 08/06/18]
- La Maison Worth dress, 1882*. Metropolitan Museum of Art. [Фотография] Достъпно на: <https://www.metmuseum.org/art/collection/search/159187> [Посетен на 29/03/18]
- Locke, J. (2014) *Street Style, Berlin: 17 candid and colourful photos from outside fashion week*. Fashion Magazine. [Фотография] Достъпно на: <https://fashionmagazine.com/fashion/at-the-shows/street-style-berlin-fashion-week-fall-2014-2/> [Посетен на 08/06/18]
- Raule, J. (2017). *Ooh La La: 13 French Girls You Should Look to for Perfect Parisian Style*. Who What Wear. [Фотография]. Достъпно на: <https://www.whowhatwear.co.uk/most-stylish-french-women> [Посетен на 08/06/18]
- Rindoff. (2017). *Ooh La La: 13 French Girls You Should Look to for Perfect Parisian Style*. Who What Wear. [Фотография]. Достъпно на: <https://www.whowhatwear.co.uk/most-stylish-french-women> [Посетен на 08/06/18]

РАЗВЛЕЧЕНИЯТА В ГРАДСКА СРЕДА – МОТИВ ЗА ПОСЕЩЕНИЕ НА ТУРИСТИЧЕСКА ДЕСТИНАЦИЯ

Abstract

The article discusses entertainment with their characteristics and variation, urban tourism and in particular the urban environment as a generator of entertainment giving different opportunities for their practicing. Presented and analyzed are some statistical data that are current at the time of the survey and give information of travel globally and trends in the development of tourism as a whole, as well as the many motives that encourage tourists to travel to selected tourist destinations. The study also finds the benefits of recreational tourism in the urban environment that are geared towards the diversity of tourist resources, the numerous entertainment and the most importantly - satisfaction of tourists.

Key words:

urban environment; motives; visits; entertainment; resources; development; city tourism destination; trends; opportunities; prospects

Същност и характеристика на развлечението

Развлечението може да бъде определено като някакво занимание, с което човек се ангажира през своето свободно време и което му доставя истинско удоволствие, кара го да се отпусне и да се забавлява, като се откъсва и освобождава от всекидневния начин на живот, свързан с работа, стрес, ангажименти и т.н.

С практикуването на различни развлечения хората могат сами да определят как да протече тяхното свободно време, с какво биха искали да се занимават през него и до колко да бъдат ангажирани. Разбира се, на развлечението не трябва да се гледа като на дейност, изискваща задължително практикуване на някаква физическа активност, то може да бъде среща с приятели, създаване на социални връзки, контакти и общуване, наблюдаване на красиви пейзажи,

посещение на културни мероприятия, като театър, опера, балет, фестивал, концерт, изложба или кино; посещение на историческа забележителност, културен или природен обект, пътуване до желана дестинация, посещение на ресторанти, кафенета, барове, дегустация на храни и напитки, шопинг и много други развлечения.

Развлечението ни дава различни възможности за практикуване и съответно може да бъде всичко онова, което ни прави щастливи, позволява ни да се отпуснем, да си починем, задоволява нашите потребности и желания и спомага за доброто физическо, психическо и емоционално състояние.

Развлечението, освен че би могло да ни достави истинско удоволствие и удовлетворение, е и жизнено необходимо и неизменна част от живота на хората, тъй като само и единствено благодарение на него можем да се презаредим с нови сили и желания след изтощителния работен ден или седмица и временно, дори и за много кратко, да се откъснем от всекидневието и забързания начин на живот и да си доставим удоволствие.

Възможно ли е развлеченията да бъдат мотив за посещение на определено място, например туристическа дестинация, която привлича точно поради тази причина. Пътуването и отдалечаването от постоянното местоживееене, смяната на обичайната обстановка позволява да се откъснем, да избягаме, да се разнообразим и да погледнем на света по друг начин и от друг ъгъл, а защо не просто да си починем и да се забавляваме, докато практикуваме различни дейности, които ни помагат да се освободим от стреса и напрегнатото ежедневие.

За да бъде едно пътуване различно, предлагащо редица възможности за развлечения, то трябва да бъде до място, което предлага подобен вид разнообразие, например градската среда, която може да бъде определена и като генератор на развлечения.

Градската среда – генератор на развлечения

В големите градове се наблюдава съсредоточаване на ресурси, осигуряващи благоприятна среда за развитие и практикуване на многобройни развлечения.

Градските туристически дестинации са разположени в големи и обширни територии, предполагат съсредоточаване на културни и природни обекти, хотели, ресторанти и други заведения за хранене и развлечения, големи търговски центрове, бутици, магазини, кафенета, салони за разкрояване, масажи и спа, театри, опери, кина, музеи, изложбени зали, паметници на културата и т.н., даващи избор на туристите – местни или чуждестранни.

В съвременното общество и в контекста на новите технологии туристите са все по-информирани, те задължително проверяват, проучват, анализират, преди да предприемат дадено пътуване, търсят мнения, четат коментари, ползват Интернет и социалните мрежи, доверяват се на близки и познати, преди да направят своя избор. Важни за тях са на първо място сигурността и безопасността в дадената дестинация, транспортната достъпност до и в нея, местата за настаняване и заведенията за хранене и развлечение.

Развлеченията, като водещ мотив за посещение на градската туристическа дестинация, изискват и някои предпоставки, като вярна и точна информация, която не въвежда в заблуждение, безупречно обслужване, грижа и внимание към туристите, неща за които можем и да не се замислим предварително, но именно те правят пътуването ни незабравимо.

Информацията за градовете и възможностите за развлечения в тях трябва да бъдат предоставени на туристите правилно, без да ги заблуждават, тъй като за съжаление практиката показва, че и това е възможно, но то води до много негативни последици, лоша реклама и нежелание за посещение на дестинацията отново и за да се предотврати това явление, всичко трябва да бъде коректно.

В днешно време хората все повече пътуват по различни причини, било то по работа, за срещи и посещения на близки и познати или просто за развлечение. Потребностите на пътуващите са разнообразни, такива трябва да бъдат и развлеченията. Много малко са туристите, които, пътувайки за бизнес среща, ще запомнят с нещо града, освен с трафика, хотелската стая и ресторанта, ако нямат възможност да го разгледат, да се докоснат до неговата атмосфера и да практикуват някакво развлечение. Но туристическата индустрия трябва да помисли и за тези посетители, транзитно преминаващите и бизнес туристите, които трябва да прекарат приятно дори и малкото време, което им остава след изтощителния ден. Например хотелът, в който са настанени, трябва да бъде снабден с всичко, от което се нуждаят. Повечето градски и по-високо категорийни хотели са такива, те предлагат удобни и комфортни стаи, различни заведения за хранене и развлечение, места за отдих, като спа център, фитнес и масажно студио, където гостите могат да се отпуснат в приятна атмосфера, докато релаксират в сауната, басейна или джакузито или се наслаждават на чаша хубаво вино или друга напитка в някой от ресторантите. Градската среда предразполага туристите към практикуване на повече развлечения, тъй като повечето места и обекти са на близко разстояние или пък до тях може да се стигне с удобен транспорт. Кафенетата в близост до площадите и централната част на града са предпочитани места за отдих, тъй като те дават възможност и за наблюда-

ние. Местните ресторанти с национална, регионална или тематична кухня и атмосфера също са съсредоточени в големите градове. Да не забравяме и градските паркове и градини, създаващи възможност за досег с природата дори в градска среда. Вело алеите за любителите на колоезденето, пешеходните зони в центъра на града и търговските улици. Емблематичните сгради, театри, опери, църкви, с които всеки град е богат и различен. Именно това разнообразие, съчетано с приятна атмосфера, вежливо обслужване и усмихнат персонал, готов да помогне на всеки клиент, прави града различен, интересен, привлекателен и развлекателен.

Посещаващите града туристи, както, разбира се, и местните жители, търсят именно това - сигурност и разнообразие: излизайки в центъра на града, те имат желание да видят и правят нещо различно, вълнуващо, което им носи истинско удовлетворение.

Повечето хора предпочитат да уплътнят максимално своето свободно време, особено когато пътуват извън местата, на които живеят, водени от желание да разгледат дестинацията, да посетят местата за развлечение – било то ресторанти, барове, дискотеки – които касаят нощния живот, или културни и спортни прояви, които също се организират в повечето големи градове.

Големите градове - мегаполиси са желани и предпочитани дестинации именно заради развитата си инфраструктура, високо категорийните хотели и ресторанти, по-високото и квалифицирано ниво на обслужване, културно-историческите и природни обекти и паметници, безбройните развлекателни дейности и събития, които се организират, били те спортни, музикални, театрални, оперни или други.

Развитата градска среда предлага все по-големи и вълнуващи възможности, продукти и услуги, които имат с какво да ангажират вниманието на туристите, да задоволят техните нужди и потребности през свободното им време.

Съществуват многобройни квалификации на градския туризъм (Емилова, 2014, с.537), но главната е според извършваните дейности от туристите в градска среда, а именно:

- Културни дейности – туристите посещават панаири, изложения, монументи, изложби;
- Професионални дейности – участия в панаири, изложения, конференции и конгреси;
- Рекреационни дейности – посещение на тематични паркове, големи търговски центрове (молове);

Приоритетите на всяка дестинация, развиваща успешно туризъм в градска среда, са следните (Емилова 2017, с. 104):

- Икономическо въздействие на туризма;
- Управление и стратегическо планиране;
- Промотиране и маркетинг;
- Развитие на туристически продукти;
- Човешки ресурси;
- Отговорен туризъм – културно наследство и природна среда;
- Иновации;
- Преживявания на посетителите.

След като разгледахме подробно градската среда заедно с приоритетите, възможностите и перспективите в контекста на градския туризъм, на следващо място ще обърнем внимание на развитието на туризъм в световен мащаб и ще анализираме някои данни от водещи източници, за да докажем на практика различните мотиви за посещение и тенденциите в развитието на градовете.

Развитието на туризма в световен мащаб и мотивите за посещение на туристически дестинации

Според Световната организация по туризъм международните туристически пристигания са нараснали със 7% през 2017 г. Това е много над устойчивата и последователна тенденция от 4% или повече от 2010 г. насам и представлява забележителни резултати за последните седем години. Тази тенденция се очаква да продължи и през 2018 г.

Според прогнозите се очаква растежът да продължи и през 2018 г., макар и с по-устойчиви темпове след осем години стабилно разрастване след икономическата и финансова криза през 2009 г. Въз основа на текущите тенденции, икономическите перспективи и прогнозите на експертната група на СOT (UNWTO), се предвижда международните туристически пристигания в световен мащаб да нарастват с темп от 4% -5% през 2018 г. Това е малко над средното увеличение от 3,8%, предвидено за периода 2010-2020 от СOT в дългосрочна прогноза до 2030. В Европа и Америка се очаква нарастване с 3,5% -4,5%, в Азия и Тихия океан с 5% -6%, в Африка - с 5% -7% и в Близкия изток - с 4% -6%.

Международните туристически пристигания в Европа през 2017 г са 671 млн., което е забележително увеличение от 8% в сравнение с 2016 г. в Южна и Средиземноморска Европа (+

13%), Западна Европа (+ 7%), Северна Европа и Централна и Източна Европа (+ 5%), които също отбелязват забележителен растеж.

В Азия и Тихия океан (+ 6%) са регистрирани 324 милиона международни туристически пристигания през 2017 г. Пристигащите в Южна Азия са нараснали с 10%, в Югоизточна Азия 8% и в Океания - със 7%. Пристиганията в Североизточна Азия са се увеличили с 3%.

Американците (+ 3%) са посрещнали 207 милиона международни туристи, през 2017 г., Южна Америка е регистрирала растеж (+ 7%), следвана от Централна Америка и Карибите (+ 4%), като последните са се възстановили сравнително бързо след ураганите Ирма и Мария. В Северна Америка (+ 2%) стабилните резултати в Мексико и Канада са в контраст с намалението в САЩ, най-голямата дестинация в региона.

Въз основа на посочените данни за Африка растежът през 2017 г. е 8%, като международните пристигания са достигнали до 62 милиона. В Северна Африка пристиганията са се увеличили с 13%, докато в държавите от Субсахарска Африка са регистрирали увеличение с 5%. Международните туристи в Близкия изток (+ 5%) през 2017 г. са 58 млн.

Тъй като туризмът все повече се превръща в мощен двигател за местното икономическо и социално развитие на градовете, Световната организация по туризъм (UNWTO) и Световната федерация на туристическите градове (WTCF), са разработили инструмент, който да измерва ефективността на сектора в големите градове мегаполиси. Под надслов "Изследвания на ефективността на туризма в градски туризъм" проектът включва набор от критерии и платформа за обмен на информация, за да покаже добри практики за "ефективността на туризма" в няколко градски дестинации.

Интересен е фактът, че до 2050 г. 70% от населението на света ще живее в градовете и до 2025 г. тези райони ще допринесат за световната икономика над 30 трилиона щатски долара годишно. Градовете все повече ще осигуряват важно средство за развитие на световния туризъм.

Програмата за научни постижения в областта на градския туризъм към COT (UNWTO-WTCF) е извършила задълбочен анализ на 15 туристически града по света в пет области: управление на дестинациите, икономическа перспектива, социални и културни перспективи, екологична перспектива, както и технологии и нови бизнес модели. Констатациите предлагат много полезни насоки за насърчаване на устойчивото развитие в градовете по света. Тези 15 града: Буенос Айрес, Линц, Антверпен, Пекин, Ханджоу, Тиендзин, Богота, Копенхаген, Берлин, Торино, Сапоро, Токио, Маракеш, Сеул, Кейп Таун, са участвали в проучването

„Градско туристическо представяне“, като са публикувани насоки за това как градовете могат да подобрят бъдещото си развитие.

Според Глобалния индекс на най-посещаваните градове на Mastercard градовете са определени като двигатели на икономическия растеж, тъй като от 2009 г. насам повече от половината от най-предпочитаните градове отчитат увеличение на разходите на посетителите за една нощувка, съответстващи или по-високи от растежа на БВП. Тези градове се възползват в голяма степен от туризма и са готови да бъдат двигатели на широк икономически растеж за страните.

В световен мащаб международните пристигания на нощувки за всички 132 дестинации от класацията са нараснали с 55,2% от 2009 г. насам, значително надхвърляйки реалния БВП през същия период.

Регистриран е ръст на посетителите от 2009-2016 г. в следните градове:

Осака - 24,0%; Ченду - 22,7%; Коломбо - 20,3%; Абу Даби - 18,9%; Джакарта - 18,2%; Токио - 17,7%; Ханой - 16,4%; Рияд - 15,9%; Лима - 15,2%; Тайпе - 14,5%.

В 20-те най-големи градове-дестинации по-голямата част от пътуванията се извършват за развлечение, с изключение на Шанхай, където почти половината (48,4%) от посетителите пътуват по работа. Обратно, Куала Лумпур има най-голям процент посетители (92,2%), които са били там на почивка.

Идентифицират се някои категории разходи, които илюстрират колко изразходват хората, когато посещават големите градове – дестинации:

- за храна - най-голям процент на посетителите в Истанбул (33,6%) и Прага (29,3%),
- за пазаруване - в Сеул (56,5%), Лондон (46,7%), Осака (43,4%) и Токио (43,1%)
- за настаняване, като най-скъпата част от пътуването при посещение, в Париж (44,8%), Милано (40,4%) и Рим (40,4%).
- С наличието на ефективни транспортни системи се изразходва по-малко бюджет за транзита в Лондон (4,3%), Сингапур (4,6%) и Хонг Конг (4,6%).

Нарастваща е тенденцията все повече туристи да посещават градове за бизнес или за отдих. Градовете, които прилагат новите технологии, за да опростят услугите, които предлагат, могат да се превърнат в истински градове дестинации и да реализират ползите от увеличаване на посетители и регистриране на техните по-големи разходи.

На следващо място в контекста на популярните туристически дестинации и атракции е важно да отбележим, че според туристическа платформа Trip Advisor през изминалата 2017 г.,

основавайки се на прегледите, коментарите и обсъжданията на туристите, са класифицирани съответно най-популярните туристическа атракция, град и ресторант: Най-популярният град за пътуващите е Лондон, а най-малко популярна е африканската държава Еритрея; Пекарна в Лисабон, наречена Pateis de Belem пък е най-популярното заведение за хранене през годината; Най-обсъжданият хотел е хотел Hard Rock Hotel в Пунта Кана в Доминиканската република; "Саграда Фамилия" в Барселона е сред най-посещаваните забележителности.

Във връзка с посочените по-горе данни можем да заключим, че пътуванията в световен мащаб все повече ще се увеличават, като ще се търсят по-големи възможности за развлечение, които да бъдат основни мотиви за посещение на туристическите дестинации.

Развлеченията като мотив за посещение на градските туристически дестинации

В търсенето и предлагането на туризма, могат да бъдат разграничени три функции – рекреационна, познавателна и развлекателна, като те целят едно нещо, а именно доставяне на удоволствие на туристите. Развлекателния туризъм може да бъде определен като пътуване и пребиваване в дестинации, свързани с активен отдых, в основата на който са развлеченията. (Михайлов, 2013, стр.348).

Развлеченията могат да бъдат мотив за посещение на градска туристическа дестинация, но не и единственият такъв, тъй като хората пътуват поради редица причини. Но всички целят едно, а именно удовлетворение от своето пътуване, свързано с изживяването на положителни емоции.

Най-честите мотиви, които карат хората да предприемат туристически пътувания, са следните (Панайотов, 2014, с.537):

- Избягване на работната обстановка и всекидневната среда;
- Осъществяване на социални контакти;
- Задоволяване на определени потребности – културни, бизнес и рекреационни, посещение на събития, спортни прояви, религиозни места, търговски обекти и различни терапии;
- Интерес към културните особености на различни общества.

Потребителят на туристически услуги може да бъде и е задоволен преди всичко едва тогава, когато действителността, която вижда на мястото на туристическото пребиваване, отговаря на неговите предварителни представи и изисквания. Тази представа информира туриста и затвърждава убеждението му, че даденият район може да задоволи потребностите му съгласно неговите очаквания и желания. Освен имиджа на дестинацията, туристите взимат под вни-

мание и достижимото свободно време, наличните финансови средства, цените на продукта и т.н. (Янева, 2013, ст.320).

Съчетаването, комбинирането и предлагането на повече услуги определя степента на предпочитане и привлекателността на дадена дестинация.

Световната организация по туризъм категоризира атракциите в дестинациите в следната последователност:

- Атракции, които се основават на природни ресурси и феномени;
- Атракции, които са създадени от човека;
- Атракции, основаващи се на материалното и духовното културно-историческо наследство;
- Атракции, подчинени изцяло на развлеченията.

В широк смисъл понятието „дестинация” (Горчева и Божинова, 2011, с.38) се свързва с туризма като обществен феномен, чието развитие има приоритетно значение за просперитета на региона и генерира положителни ефекти за него. Различните потребности, очаквания и резултати от реализирането на туризма, като обществен феномен предполагат различен прочит при формирането и функционирането на определена територия като туристическа дестинация.

Мотивите за избор, както и конкурентоспособността на дадена туристическа дестинация изцяло зависят от предлаганите продукти, които от своя страна привличат туристите и техния интерес. От изключително значение при избора на дестинацията са атракциите в нея, удобствата и услугите, които предлага, достъпа до дестинацията, нейния имидж и цените на продуктите и услугите.

Все повече се наблюдава тенденцията при избор на туристическа дестинация съвременните туристи, които са много информирани, да търсят и предпочитат разнообразни възможности за почивка, рекреация, лечение, активни дейности, създаване на социални контакти, образование, както поотделно, така и в своеобразна комбинация.

При избор на туристически дестинации в градска среда мотивите на туристите могат да бъдат различни:

- Свързани с територията – местни, районни, национални и международни продукти;
- Свързани с периода – сезонни, извън сезонни, в крилата на сезона, целогодишни продукти;

- Свързани с пътуването и пребиваването, и формите на пътуване – организирано туристическо пътуване с обща цена и индивидуално туристическо пътуване;
- Свързани с възрастта и семейното положение – продукти за деца, младежи, възрастни, млади семейства, семейства с деца, масови и луксозни туристически продукти;
- Свързани с основните туристически услуги - хотелиерски, ресторантьорски, транспортни, комбинирани;
- Свързани с допълнителни туристически услуги и дейности - различни рекреативни продукти, лечебно–профилактични, служебно-делови, културно-познавателни, специализирани.

Както вече стана ясно, хората са толкова различни, колкото могат да бъдат и развлеченията в дадена дестинация, стига да бъдат популяризирани и да има достатъчно информация за тях. За един човек развлечението може да бъде отдих, почивка и отмора, докато за друг би трябвало да е свързано с физическа активност или различни силни усещания, като екстремните спортове например.

Все по нарастващо е развитието на уелнес услугите и осъзнатия стремеж към здравословен начин на живот. „Уелнес” се свързва с постигането на доброто физическо, емоционално, ментално и духовно състояние на човека, с поемането на отговорност за собственото здраве, което обхваща всички сфери на живота, като физика и външен вид, кариера, социално общуване, професионална и социална реализация, интелектуално равнище, емоционално състояние и дух. „Уелнес” цели да спомогне постигането на едно по-добро душевно и физическо здраве с основния си принцип: „здрavo тяло, здрав дух”, съчетание поднесено в спокойна, приятна и релаксираща обстановка.

„Уелнес” е начин на живот, като разбира се не е достатъчно прекарването на един ден или уикенд в уелнес център, ако след това отново се върнем към старите си вредни навици, основната идея е човек да се грижи постоянно и непрекъснато за своето здраве, по всяко време, независимо къде се намира. На практика, „уелнес” е съвкупност от взаимовръзки и явления, произлизащи от пътуването и престоя на хората с главен мотив запазване и укрепване на тяхното здраве. Престоят се извършва в специализирани хотели със съответна компетенция на персонала и индивидуално обслужване, като бива търсена и предлагана широка гама услуги, съдържащи следните елементи: фитнес, здравословно хранене, релаксиране, духовна дейност. В последните години уелнес индустрията се развива с бързи темпове и със своите нарастващи възможности за релаксация непрекъснато завладява все повече привърженици.

Днес пакетните услуги, като Балнео, Спа и Уелнес се асоциират с комбинация от усещания, носещи комфорт, тъй като, освен че възстановяват здравето, духа и тялото на индивида, оказват силно въздействие върху всичките му сетива, а именно: зрение, обоняние, допир, вкус и слух, което засилва ефекта от преживяното и повишава удовлетвореността на клиента, а това е основната цел на рекреацията и на всеки туристически бизнес.

Заклучение

В заключение от направения анализ следват изводите, че градовете все повече ще осигуряват важно средство за развитие на световния туризъм, тенденция в световен мащаб ще бъде нарастването на жителите в градовете, което ще допринесе и за развитието на световната икономика.

Пътуването само по себе си е свързано с отдалечаване от мястото, на което живеем, по редица причини, било то по работа, за срещи и посещения на близки и познати или просто за развлечение. Потребностите на пътуващите (туристите) са разнообразни, но основна цел на едно пътуване е постигането на желаното равнище на удовлетвореност на туриста вследствие на задоволяване на неговите потребности. Такива трябва да бъдат и развлеченията в дадената дестинация, които да ни дадат избор, да ни накарат да се откъснем за малко от обичайната среда и дейностите които извършваме, да погледнем по друг начин на света и да се позабавляваме докато практикуваме различни дейности и се освобождаваме от напрегнатото ежедневиe.

На свой ред предимствата на развлекателния туризъм в градска среда са насочени към разнообразието на туристическите ресурси, многобройните развлечения и най-важното – към удовлетворението на туристите.

С възможностите, които предлагат развлеченията, посетителите на съответната дестинация, желаещи да се разнообразят, могат сами да определят как да протече тяхното свободно време, с какво биха искали да се занимават, както и до колко да бъдат ангажирани със своите занимания.

Градската среда се характеризира с редица възможности за развлечения, тъй като в нея се наблюдава съсредоточаване на ресурси, които осигуряват благоприятна среда за развитие и практикуване на градски и развлекателен туризъм, а повечето места и обекти са на близко разстояние или пък до тях може да се стигне с удобен транспорт.

В днешно време туристите са все по-информирани и това е основна причина да бъдат претенциозни и да имат високи изисквания към предлаганите продукти и обслужване, те предварително правят проучване за дестинацията, възможностите които тя предлага за настаняване, хранене, транспорт, сигурност, забавления и развлечения.

Съчетаването, комбинирането и предлагането на повече услуги определя степента на предпочитане и привлекателността на дадена дестинация.

Както пътуващите и техните мотиви за посещение на дадена туристическа дестинация се характеризират с разнообразие, така многообразни трябва да бъдат и развлеченията, за които да има и достатъчна, вярна, точна и коректна информация, която да не въвежда в заблуждение.

Развлечението може да бъде отдих, почивка и отмора или пък да е свързано с физическа активност или различни силни усещания, за да може всеки турист да намери това което търси и което му доставя удовлетворение, за да свързва посетената дестинация само с положителни емоции и изживявания.

БИБЛИОГРАФИЯ

- Горчева, Т. и Божинова, М. (2011), *Управление на международни туристически дестинации*, Фабер, с. 38.
- Емилова. И. и колектив (2017). *Специализирани видове туризъм; Градски туризъм*, София: НБУ с. 104.
- Михайлов, М. (2013). Устойчиво развитие на туризма. В: *Развлекателен и приключенски туризъм*, София: НБУ, с.348.
- Панайотов, Д. (2014). „Бизнесът – позитивната сила в обществото”. В: Емилова И. и Бистрина М., *Новите измерения на градския туризъм*. София: НБУ с.537.
- Рибов М., И. Емилова и др.(2008). *Туризмът в ерата на развлекателната индустрия*, София: Тракия М.
- Рибов, М. (2003). *Туризмът в ерата на качеството*, София: Тракия – М.
- Рибов, М. и колектив (2016). *Съвременни тенденции в развитието на туризма*, София: Тракия-М.
- Чернокожева, Е.(1987). *Развлечение и култура*, София: Наука и изкуство.

- Янева, М. и колектив (2013). *Идентифициране на имиджа на туристическа дестинация България, създаден от туроператори и туристически агенти на Европейския туристически пазар*. София: УНСС.
- Economic.bg (2017). Статия: „Най-популярните места по света през 2017 г.“. Достъпно на: <http://www.economic.bg/bg/news/9/naj-populyarnite-mesta-gradove-i-darzhavi-prez-2017-g.html> [посетена 15/01/2018].
- World Tourism Organization UNWTO (2018). *2017 International Tourism Results: the highest in seven years* . Достъпно на: <http://media.unwto.org/press-release/2018-01-15/2017-international-tourism-results-highest-seven-years> [посетена 15/01/2018].
- World Tourism Organization UNWTO (2017). *The relevance of measuring city tourism performance underlined by UNWTO* (2017). Достъпно на: <http://media.unwto.org/press-release/2017-09-04/relevance-measuring-city-tourism-performance-underlined-unwto> [посетена 10/01/2018].
- Mastercard (2017). *Defining What Makes a City a Destination*. Достъпно на: <https://newsroom.mastercard.com/press-releases/defining-what-makes-a-city-a-destination/> [посетена 10/01/2018].
- Tripadvisor (2017). *Top 25 Destinations – World*. Достъпно на: <https://www.tripadvisor.com/TravelersChoice-Destinations> [посетена 15/01/2018].

Лалка Тодорова

ВАСИЛ ДИМОВ (1878 - 1941) – ИЗДАТЕЛ И ХУДОЖЕСТВЕН КРИТИК. НАЧАЛОТО

Васил Димов е художник и наред с това издател и художествен критик. Той оставя след себе си значително художествено-критическо творчество в редица издания, като „Художествена култура“, „La Bulgarie“, „Учителска мисъл“, „Школа и изкуство“, „Училищен преглед“, „Отечество“ и др., издава книжки, студии, ръководства. Неговите рецензии за изложбите на съвременните му български художници, статиите за старото българско изкуство, за световните майстори, творческите портрети на изтъкнати родни творци днес служат като извор за историята и динамиката на българското изкуство от началото на XX в. до Втората световна война.

Васил Димов е роден през 1878 г. в Стара Загора. Любовта към творчеството се запалва у него в детството му, когато неведнъж посещава ателието на Атанас Гюдженов и наблюдава работата на художника, а после се опитва да му подражава. През 1896 г. е приет в първия випуск на новооткритото Държавно рисувално училище в София. През 1898-1901 г. следва в Академията за изящни изкуства във Флоренция и по време на обучението си получава редица отличия за студентските си творби (Данева, 2013, 24-27). След завръщането си в родината Васил Димов дълги години работи като гимназиален учител по рисуване в София, през 1920-1932 г. е назначен за преподавател в Художествената Академия, където завежда музея и библиотеката. Наред с преподавателската си дейност Димов участва в общите изложби на „Дружеството на художниците в България“, в изложби на „Южнославянско дружество „Лада““. Негови творби са запазени в Националната художествена галерия в София, в Художествената галерия в Стара Загора и др. В Националния археологически институт с музей към БАН се съхраняват изработени от него маслени копия от стенописи на търновски църкви на хълма Трапезица, а във фонда на Военно-историческия музей – над 460 рисунки и фотографии от Първата световна война, в която участва като военен художник и кореспондент. Културен и ерудиран за епохата си, той активно се интересува от творческия живот и художествените

процеси в България и Европа и си поставя за цел да популяризира изобразителното изкуство и да разшири културния кръгозор на съвременниците си.

През 1910 г. Димов предприема със собствени средства издаването на месечно илюстрирано списание за изкуство и изящна литература – „Художествена култура”. Същевременно той е и автор на основната част от публикациите. Списанието излиза на два етапа – от 1910 г. до 1914 г. и от 1927 г. до 1930 г. – в тираж 1000 бр. Придружено е от безплатни премии за абонатите – книжки с биографии на художници, луксозни настенни календари и албуми с качествени репродукции от творби на български и западноевропейски художници. През годините има известно прекъсване поради продължителна печатарска стачка, несигурност в икономическата обстановка, настъпилите Балканска, Междусъюзническа и Първа световна войни и други обстоятелства.

В периода 1910 – 1914 г. „Художествена култура” е единственото специализирано издание за изкуство у нас. То продължава традицията на списание „Художник”, което към този момент вече е преустановило съществуването си. Изданието във формат голяма осмина започва да се печата в Придворната печатница, цветните и черно-бели клишета за репродукции на художествените творби и на фотографиите се поръчват в чужбина. Използва се гланцирана хромова хартия, внасяна по море от Италия. За времето си по отношение на съдържание и външен вид списанието е луксозно във всяко едно отношение и представително и не отстъпва по качество на съвременните му чуждестранни образци. Наред с обширните критически анализи, се публикуват множество репродукции, които обогатяват визуално материалите. Активното и своевременно отразяване на страниците на списанието на актуалните художествени изложби е начинание амбициозно и не лесно за изпълнение, като се имат предвид затрудненията от технически характер, например фотографиране на картини, поръчване и приготвяне в чужбина на клишета за печат на репродукции. Въпреки тези трудности издателят се стреми да откликне на засиления интерес на родната публика към българските творци. „Става ясно, че публиката започва сериозно вече да цени изкуството и художниците ни и смислено да се отнася към техните трудове – другояче не може да се обясни факта, дето последните зачестиха със своите изложби.” (Димов, В., № 23 – 24, 1912, с.3-7, № 25-26, 1912, с.35)

Изданието първоначално е обявено с десет книжки годишно – без ваканционните месеци юли и август. От втората година се предлага целогодишно с 12 книжки. С професионалния и безпристрастен образователен подход се спечелва вниманието на официалните институции. От ведомствени административни документи от м. април 1910 г. нататък става ясно, че „Ху-

дожествена култура” се препоръчва от Министерството на Просвещението за училищните библиотеки, от Министерството на Вътрешните работи – за общинските, селски и градски библиотеки, от Министерството на Войната – за гарнизонните и полкови библиотеки, от Министерството на Търговията и Земеделieto – за библиотеките на търговските, индустриалните, занаятчийските и женските професионални училища. Министерските препоръки подкрепят усилията на Васил Димов в убеждението му, че възпитанието в посока разбиране и познаване на изкуството е изключително важно дело за развитието на младото българско общество.

Главните цели на „Художествена култура” са формулирани още в първата книжка. Те са: популяризиране на българското изкуство, подпомагане на успешното му развитие, култивиране на художествения вкус у българската публика, отразяване на изложби и културни събития, запознаване с международно признати творци. В епоха, когато в младата България управленческите приоритети са икономическо-политическото устройство на държавата, когато подпомагането на културата все още се пренебрегва, Димов смята за необходимо лично да съдейства на изграждащото българско следосвободенско изкуство, да развива културно-естетическите критерии на съвременниците си. Той неотклонно следва набеязаната си линия „Художествена култура” да бъде съвременна и разнообразна палитра на българския и европейски художествен живот, на тенденциите в изкуството, на разбирането за модерност и индивидуалност. Във всеки брой Димов неотстъпно следва набеязаната си програма и публикува отзиви за актуални изложби на българските художествени дружества, авторски статии за забележителни образци на родното средновековно изкуство в областта на стенната живопис, дърворезба и др., навременна информация за предстоящи международни изложби и художествени конкурси с цел окуражаване участието на българските творци, представяне на чуждестранни майстори – стари и модерни. В някои материали авторът взема отношение и по организационни въпроси на художествената култура в България и музейното дело. Поместват се материали, които запознават българските читатели с чуждестранното изкуство. При чуждите имена акцентът е преди всичко върху славянски и италиански автори, но се споменават и някои особено нашумели европейски имена.

Свидетелство за интереса към изданието, за актуалността на публикациите, за търсенето му от българската интелигенция в чужбина като източник за художествените новини и процеси в страната е едно писмо на Гео Милев, който пише от Лайпциг на баща си Милю Касабов в

Стара Загора: ... „Пиши ми издава ли Димов „Художествена култура”, за да му пратя нещичко, та да ми праща списанието си...” .

„Художествена култура” се отличава от предходните специализирани издания - Сп. „Изкуство” с редактори Ив. Мърквичка и А. Митов и сп. „Художник” 1905-1909 г. с издател П. Генадиев с това, че не е орган на едно или друго дружество или на по-елитарната в дадения исторически момент столична сцена на културния живот, а се стреми да е органически свързано с целия български художествен и културен живот. Друга важна характерна черта на критическите материали на Димов е тяхната описателна изчерпателност и конкретност на информацията. В поредицата от материали, които отразяват българското изкуство, Васил Димов проследява българското изкуство от следосвобожденската епоха, без да взима страна в противопоставянето на творческите формации „Дружество на художниците в България” и „Дружество за съвременно изкуство”, които дълги години ангажират публично широката общественост със страстните си дебати в печата и по време на значими международни събития и изложби. Критикът застава над личните си пристрастия и близки отношения. Той наблюдава с еднакво уважение динамичните процеси в стилистиките и нагласите при родните художници и отбелязва всеки, който с творчеството си допринася за развитието на българското изкуство.

През годините подробно се представят изложбите на „Дружеството на художниците в България” с особен акцент върху доайените – Иван Мърквичка и Антон Митов. За читателя, а най-вече за изследователя на творчеството на Мърквичка и Митов, ще са особено ценни наблюденията на Димов върху техния метод при изграждане на творбата, търсене на подходящи типажки, изучаване на обектите и средата, вниманието при разработването на елементите в картината. Сведенията на Димов са плод на лични впечатления – самият той е бил студент на Мърквичка и Митов, а впоследствие – един от техните близки колеги в обкръжението, който е посещавал ателиетата им и непосредствено е наблюдавал творческия процес. Обръща се внимание и на по-младите членове от дружеството на „старите” – Никола Маринов, Стефан Иванов, Христо Берберов, Цено Тодоров – представители на едно следващо поколение, при което новите тенденции на европейското изкуство са по-ясно изявени.

На страниците на списанието активно се проследяват художествените събития и на Дружество „Съвременно изкуство”. В различни броеве се поместват обширни публикации за самостоятелните изложби на Александър Божинов, Борис Денев, Харалампи Илиев, първата изложба на Константин Щъркелов и мн. др. Точните описания и коментари на Димов върху

развоя на българското изкуство и творчеството на съвременните му художници могат да бъдат критерий и отправна точка за проследяване на тенденциите от този период. Особена документална стойност има споменаването на значими имена, както и репродуцирането на голям брой творби от български художници – както известни, така и непознати за нас днес. Така например, нямаме достатъчно пълна представа за произведенията на Ото Хорейши, а в списанието Димов отбелязва негови творби и характерния му маниер при изобразяването на натюрмортите, както и несъмнените достойнства в светлосенките. Едва напоследък започва да се изследва и Александър П. Иванов (Маринска, 2008), който също е упоменат. В списанието може да се види публикувана снимка от ваза от Фредерика Маринова, съпруга на художника Никола Маринов. За нас днес това е свидетелство, че след установяването си в България през 1906 г. заедно със съпруга си Фредерика все още не се е отказала напълно от творческа дейност, за да се посвети единствено на семейните си грижи и задължения. Също така предстои да се установи кои са например С. Згурева и Г. Ушева и други творци, чиито имена днес не са ни известни. Художественият критик разглежда творбите и авторите с опитно професионално око, с разбиране и усет.

Наред с панорамата на столичния художествен живот критикът особено отзивчиво се отнася към художествено-културните събития извън столицата – там, където творците по-осезаемо се сблъскват с незаинтересоваността и дистанцираността на публиката, с липсата на условия и традиции за провеждането на такива събития. Актуално звучи мнението на Димов, че „изкуството не трябва да бъде привилегия, луксозен атрибут само за столицата” (Димов, 1912, № 28). С репродукции той отразява проведената през юли 1911 г. първа художествена изложба в родната Стара Загора. Лаконично, но запомнящо се, читателят е запознат с тримата художници, негови съграждани: Васил Маринов (който е и негов първи братовчед), Димитър Гюдженев и Никола Кожухаров, както и с Георги Митов – талантлив художник, починал преждевременно през 1898 г.

Редовно се отразяват събитията на Дружеството на Южно-българските художници. Първоначално на страниците на списанието се споменава дискусиата относно създаването на творческо сдружение, а впоследствие и първата изложба в Пловдив през великденската ваканция на 1912 г. (Димов, 1912, № 28). Участниците са акуратно изброени по имена и градове и изложени картини. През годините на издаване информацията в рубриката „Из художествения свят” са свидетелство за все по-наситените и разнообразни културно-художествени събития в

страната, за нарастващата динамика в българския художествен живот преди Първата световна война.

Богатият художествен живот е свързан с подходящото образование. На тази тема е посветена статията „За Българската Академия на Изкуствата” (Димов, 1911, с. 67, с.83). С приповдигнатия си тон тя звучи по-скоро като апология на значението на духовното развитие и изкуството за напредъка на всяка една страна, отколкото като исторически преглед на учебното заведение от създаването му.

Художественият критик е чувствителен и към разнообразието на стилове и жанрове, а не само към териториалното развитие на българското изкуство. Димов обръща специално внимание върху развитието на съвременната му скулптура, декоративни творби и приложни изкуства, като отбелязва богатите традиции в българските стари паметници и разсъждава върху народните художествени форми, особености на стила и колорит, които творците могат да изучават и ползват с оглед развитие на национален тип изкуство в духа на модерната естетика.

Темата за българското изкуство през първия период на списанието не се изчерпва само с обзор на актуалните изложби и творци. Димов е особено чувствителен към българското художествено наследство. Към безплатните премии „Миниатюрна библиотека” издателят планира обзорен исторически преглед на българското изкуство под формата на авторска книжка към серията, а именно № 6 „Българско изкуство” (от Възраждането до днес) (Димов, 1912, с.32). Освен това той обръща специално внимание и на по-старото художествено наследство. В множество публикации той коментира художествеността – не само историческото значение – на старото българско изкуство. Тази дискусия е важна за критика и той държи да разкрие пред аудиторията забравени или непочувствани ценности. Постоянно присъства апелът към познаване и черпене на художествено вдъхновение и мотиви от българските образци. Със слово и репродукции списанието запознава читателите си с родните старини и художествени творби. Достатъчно е да се проследят заглавията, за да стане ясно, че Димов проявява траен интерес, задълбочено и систематично проучва достигащите до него художествени паметници: „Една среднобългарска врата в Драгалевския манастир” (Димов, 1910, с.31), „Св. Иван Рилски (стара боянска стенопис)” (Димов, 1910, с.47), „Нашето старо изкуство” (Димов, 1910, с. 80), „Българското изкуство през първата половина на робството” (Димов, 1910, с.91-92), „Резбарското изкуство у нас” (Димов, 1910, с.124), „Експресията в нашите стари живописи” (Димов, 1910, с.143). В посочените очерци впечатлява както хронологическият обхват –

от 13 в. до 18 в., така и териториалният – като примери и репродукции се посочват близките до София църкви в Бояна и Драгалевци, църковни стенописи от Великотърновската Трапезица и „Св. 40 мъченици”, познати благодарение на археологическата командировка през 1903 г., а също така Погановски манастир, Асенова църква от с. Калотина, свищовски резбован иконастас от храма „Св. Преображение” и др. За първи път български художествен критик отделя такова засилено внимание с разбиране към родните древности и отбелязва византийските и западноевропейските влияния, спецификите, художествените традиции и църковно-художествените концепции. С публикациите си „За нашите стари стенописи”, „Една надлежача мярка за опазване на нашите стари афрески” (Димов, 1911, с.83-84). Димов изпреварва много свои съвременници в разбирането и възприятието на културното ни наследство. Той обръща внимание както върху ценността им, така и върху особеностите при стенописите в някои храмове с наличието на няколко слоя фрески един върху друг. Критикът знае, че при професионалното снемане на отделните слоеве навярно ще се открият неизвестни стенописи, които да хвърлят светлина върху историята на родното старо изкуство. Примери за такъв тип консервация и изследвания има в Италия – Помпей и Флоренция. Димов апелира към обществеността за адекватно консервиране на ценната живопис, за необходимостта от съзнателна и навременна грижа за паметниците на родното изкуство от минали епохи (Димов, 1912, с.79-80). Той е убеден, че това има „капитално значение за нашата историческа наука, за изкуството ни, както и за народното ни честолубие.” (Димов, 1912, с.79). Неговата ангажираност и реставраторска компетентност са причина той да бъде изпратен в командировка в Италия през август 1912 г. за изучаване на техниката за сваляне и консервиране на фрески в Неапол и Помпей. През 1915 г. Димов издава в отделен отпечатък с таблици и цветни илюстрации статията си от Известия на Българското археологическо дружество „Разкопките на Трапезица в Търново”, която днес е основен извор при изследването на посочените паметници от епохата на Второто българско царство и е свидетелство за неговата изследователска прецизност и професионализъм. Андрей Протич споменава, че в периода 1910-1920 г. Димов е привлечен за сътрудник към Народния музей в София от директора му Богдан Филев наред с други именити учени като В. Златарски, Йордан Иванов, П. Мутафчиев, А. Протич, Б. Филев и др. (Протич, 1923, с. 14)

Плод на това музейно сътрудничество е публикацията през 1910 г., посветена на създаващата се художествена сбирка на Народния музей, който е открит през 1905 г. в София (Димов, 1910, с.131-134, с.147-152). В този материал се проследява най-важната грижа на

критика – историзиране на развитието на българското изкуство. Димов се вълнува какво именно ще остане за бъдещите поколения и дали то ще достатъчно за правилното разбиране на художествените процеси. Няколко години по-рано в своя аналогична статия Андрей Протич свръхкритично призовава за редуциране на творби с подчертано етнографски елементи или на други произведения, които са недостатъчно художествени за неговия критерий (Протич, 1906, с.23-28). Васил Димов, напротив, отбелязва, че в художествения отдел на музейната сбирка предосвобожденският период не е застъпен достатъчно, липсват произведения на българското изкуство, които могат да очертаят „силуета” на зараждащото се модерно изкуство, произведения, които са крепяли художествения дух през духовното робство и които „във време на робство бяха модерни”. Вижда се, че критикът цени предосвобожденското творчество не просто като историческа ценност и свидетелство, а проявява отношение именно като художник с усет за експресията и художествеността на творбите от миналото. Впечатлява Димовият критически усет при методичното изброяване какво е необходимо, за да се попълнят празнотите в общия художествен преглед, а именно: Станислав Доспевски и Николай Павлович, които той категорично определя като родоначалници на съвременното българско изкуство. Критикът също така отбелязва липсата на значими характерни картини от периода преди организирания художествен живот (т.е. преди 1892 г.). Забележително е отношението на критика към междуличностните битки, на които е свидетел – той честно отбелязва, че липсата на имената на млади художници, които вече могат да събудят интерес с творчеството си, е следствие от взаимните отношения между художниците, а не проява на нехайство от страна на управата. В посочената публикация са дадени кратки характеристики на модерните български автори, които се намират в Художествения отдел, маркира се тяхното значение и роля в развитието на българското изкуство, а също така се отбелязват отличителните черти на творбите от сбирката на художниците-чужденци.

Кратките редакторски бележки от рубриката „Из художествения свят” в края на всеки брой са интересни с оглед реконструиране на тогавашния художествен и културен живот. От тях може да се почерпи информация за брой посетители на отделните изложби, за откупки от министерства и частни лица, за участие на български творци в Мюнхенската международна изложба, за покана за участие във Венеция, което се тълкува от автора като важно доказателство за напредъка и художествената стойност на българското изкуство. Кратките информации отбелязват участието на българските художници в изложбите на „Южнославянското дружество „Лада”, сведения за обявени международни и родни конкурси и резултатите от

тях, кратка анотация за хода на изографисването на храм-паметника „Св. Александър Невски“ с посочване на авторите на готовите и предадени за изработване проекти за мозаичните икони. В тази рубрика се упоменават предстоящите възпоменателни изложби и тържества в Рим през 1911 г., венецианското участие на България, като паралелната изчерпателна информация за направените по време на миналите издания на Биеналето откупки по години, стойности, автори и купувачи е своего рода възпитаване на българската публика в духа на просветеното меценатство, развиване на идеята, че придобиването на произведения на изкуството е престижно за уважаващите себе си културни хора.

В същата рубрика е поместена публикацията за откриването на постоянна изложба от творби на български художници на ул. Алабин в София – една нова възможност за съдействие за развитието на младото българското изкуство. Днес повече позната като галерията на Тръпко Василев – „Тръпковата галерия“, първоначално тя е била обща инициатива с Петър Морозов, който очевидно се е оттеглил в самото начало.

Васил Димов не остава само в пасивната роля на наблюдател и коментатор на художествените събития. Той се опитва да раздвижи, да повлияе живота на художниците – с тази цел е публикувана обява за конкурс на самото списание „Художествена култура“ за „Глава на Св. цар Борис“. Конкурсът е насочен към българските художници и мотивите на редакцията са „да създаде по-широк интерес у художниците към историческата и черковната живопис, много важни за националния характер в изкуството ни.“ (Димов, 1911, с. 37, с.69)

Обявените „изящни“ премии на „Художествена култура“ дават представа за начина, по който Васил Димов продължава образователната си програма за възпитаване на художествен вкус у читателите и разширяване на техния кръгзор в сферата на родното и чуждото изкуство – при това отново с акцент върху българското изкуство. Луксозен цветен художествен албум с репродукции от съвременни (към 1911 г.) български картини, други две премии – „качествени репродукции на красиви картини от италиански майстори“, поредица книжки джобен формат с около 64 страници: „Миниатюрна библиотека“ № 1 – Проза и поезия, сборник от избрани литературни произведения от български автори и № 2 – „Рафаело Санцио“ от Кавалучи с илюстрации (съкратен превод на В. Димов). Творбите, подбрани за премия на год. II (1911), полугодие 1-во в „Художествен албум“ с български автори представляват великолепен баланс между „старите“ и „младите“ художници с техни емблематични картини: Ив. Мърквичка „Сватба“, А. Митов, „Лимонададжии на старозагорския пазар“, Стефан Иванов „Под сенки“, Александър Мутафов „Скали“, Никола Михайлов, „Портрет“, Христо Берберов,

„Портрет”, Никола Маринов, „Скица”. За пореден път художественият критик Димов заявява своята естетическа позиция и най-важна цел – представяне на най-доброто от съвременното му българско изкуство без каквито и да било лични пристрастия.

Тема, която от самото начало на издаването е постоянно застъпена в теченията на „Художествена култура”, е съвременното южнославянско изкуство. Интересът към балканските творци несъмнено се поражда във връзка с участията на България в Южнославянските изложби от тази епоха и дейността на Дружеството на южнославянските художници „Лада”. Самият Димов участва със свои творби през 1904 г. и 1912 г. – и двата пъти в Белград (Георгиева, 1994, с. 218). Важен аспект при запознаването с изкуството на освободилите се по-рано южнославянски народи е възможността за сравнение на развитието на художествения живот. Димов разбира, че за младото ни изкуство – най-отдалечено териториално от европейските центрове – творческото общуване в контекста на Съюза на южнославянските художници „Лада” в периода 1904-1912 е своеобразен културен мост. На страниците на списанието често се публикуват репродукции от картини на сръбски, хърватски, словенски художници и се предлага кратка информация за изложби и събития. По-късно, наред с репродукциите и кратките анотации за художниците, Васил Димов представя подробен обзор на съвременното сръбско изкуство, който показва добро познаване на художествената сбирка в Белградския народен музей (Димов, 1911, с.87-88). Художественият критик професионално и задълбочено коментира етапите и процесите в развитието на сръбското изкуство, улавя тенденциите, търси поуките и примерите, които биха могли да послужат и на българските творци. Забележително е, че статията завършва с кратък обзор и на сръбските художествени критици и изданията, в които те публикуват.

По линия на участието в дружество „Лада” е значителният по обем – в рамките на няколко номера – материал за Четвъртата Югославянска художествена изложба в Белград, открита на 13 май 1912 г. (Димов, 1912, с.91-92). Димов е командирован в Белград през 1912 г, за да отрази събитието. Интересно е да се отбележи как се променя гледната точка на художествения критик преди и след Балканската и Междусъюзническата войни. В подготвените преди войните материали авторът предварително се ангажира с подробно представяне на отделните народности, сравнително критично разисква българското представяне и отправя призив за по-голяма самокритичност на родните творци към произведенията си (деликатна препратка към несполучливото представяне на България на Венецианското биенале през 1910 г., което е причина страната да не е поканена за следващото – през 1912 г.).

През 1914 г. вследствие на Балканските и Междусъюзнически войни настъпва прелом в реакцията на цялото българско общество и издателят на „Художествена култура“ не прави изключение. Докато в предишните публикации Васил Димов се придържа към безпристрастен тон и се стреми да представя обективно художествено-културните събития в България и извън страната от позицията на критик, който уважава постиженията и успехите на всички творци без значение на националност, то след вероломните войни между братските православни народи и националната трагедия статиите на Димов през IV годишнина на „Художествена култура“ от 1914 г. се изпълват с нескриван патос и възхваляване на българското изкуство, на българския героизъм и подвиг. Емоционалният изблик, който струи от страниците на последните за периода броеве, е нещо, което в предишни публикации Димов не си е позволявал. Болката от бруталността на политическата реалност, която помита еуфоричното сътрудничество на балканските творци – художници и писатели, потресът и разочарованието от войните стават причина издателят да заяви, че във връзка с общото настроение ще преустанови подробното представяне на различните национални секции, а ще отдели внимание само на българското участие. И то е представено възторжено до патетичност: „От балканските страни най-достойно се представиха българите. Макар най-млад член на славянството, българският народ даде превъзходен пример на трудолюбие и показва колко много е извървял по пътя на самоопределението си и в културно-художествено отношение“. Трогателно и искрено звучи признанието на Димов: „Винаги с обич съм гледал на нашето младо изкуство, възхищавал съм се при всеки случай от напредъка му.“ (Димов, 1914, с.35-36).

В самото начало на своята художествено-критическа дейност Васил Димов проявява усет към тенденциите и чувствителност при разпознаването на младите таланти, при историзирането на българското следосвобожденско изкуство. Неговите публикации и днес продължават да са ценен източник за имена и събития от художествения живот на страната от неговата епоха. От обратната перспектива на днешния ден, когато дистанцията във времето ни дава възможност да възприемаме и коментираме творците с оглед на техния принос и значение за развоя на изкуството в България, прави впечатление художествено-критическият усет на Васил Димов. Авторите, на които той обръща поспециално внимание, в крайна сметка остават в историята на българското изкуство до днес.

ЛИТЕРАТУРА

- Димов, В. (1910-1914) „Художествена култура”, София
- Данева, А. (2013) Българи в италианските Академии за изящни изкуства, София: НБУ
- Милев, Г., Писмо на Гео Милев до баща му, Лайпциг, 08 юни 1914 г., цитирано по „Гео Милев [Къща-музей, Стара Загора] – биография, творчество, преводи”
- Маринска, Р. (2008) Възкресението на един художник. Александър Попиванов (1879-1915), в-к Култура, бр. 17 (2500), 09.05.2008
- Протич, А. (1923) „Водач за народния музей в София”, София: Държавна печатница
- Протич, А. (1906) Живопис в София. I. Художественият отдел в Народния музей, сп. „Художник”, бр. 19 – 20
- Георгиева, М. (1994) „Съюзът на южнославянските художници Лада. Българското изкуство на южнославянските изложби 1904-1912”, София: Илюстратор

Жасмина Стоянчева

ЛИЧНИЯТ КОМПОЗИТОРСКИ АРХИВ И НЕГОВОТО ПРЕДСТАВЯНЕ. ВЪЗМОЖНИ ПОДХОДИ

Abstract

The contemporary presentation of the personal composer's archive is an important and current case study for our musical science and culture. The report concerns the complex connection between the scientific and artistic side of the archiving process. Works of Bulgarian musicologists have been introduced, which are related to the structure, completion, description and research of composer archives. They can be accepted as successful research approaches. An attempt has been made to define the concepts of the personal composer's archive as a kind of creative cartography of a historically significant author and also as a cultural monument in the form of a single information space with authentic documents. A specific foreshortening is the electronic archive of the composer Petko Staynov. The cataloging of two other composers' archives (Dobri Hristov and Dimitar Nenov) was also commented on.

Key words: *personal composer's archive, unified information space, musical approaches, archiving process, electronic archive "Petko Gruev Staynov"*

В началото на моя текст искам да подчертая, че стремежът ми е насочен главно към представянето на електронния архив на композитора Петко Груев Стайнов, който е и конкретен обект за анализ на моята дисертация. Желанието ми е да отговоря на фундаментални въпроси, възникващи в процеса на работа и свързани с темата. Тяхното естество е залегнало в редица музикологични трудове, които ще бъдат коментирани и тук.

Какво е личен композиторски архив и какви са процесите на неговото „култивиране“? В какъв период от време и в какъв мащаб той е достъпен? Кои са съвременните подходи в представянето на един музикален архив? Как може да бъде разглеждан подходът – като представяне или като специализирано „третиране“ на даден композиторски архив, който е обект

на музикологични изследвания? Кои са критериите, които определят значимостта на даден автор, така че неговият съзнателен творчески път да бъде характеризирани от обществото като културен феномен с национална, а защо не и световна принадлежност?

Множеството естетически търсения непрекъснато се актуализират и нарастват с развитието на различни културни, социални, икономически и политически условия. Те биха могли да бъдат както толкова много, така и толкова условни, че да създават предпоставка за повече въпроси, отколкото за еднозначно утвърдени изводи.

Тясната връзка между научната и художественотворческата страна на архивационния процес цели постигането на интегрално представяне на твореца – не просто като естетически идеал, но и като обект, подбуждащ задълбочени културно-философски изследвания.

Както самият жанр „доклад“ предполага, всички възникващи въпроси и формулирани тезици от съответния труд са неделима част от моите лични изводи, отнасящи се до засегнатата тема. До тях съм стигнала именно в музикално-научната си практика още като студент, но те изцяло съвпадат и с комплексните решения на вече утвърдени музикологични трудове в национален и световен мащаб.

В процеса на работа използвам аналитични принципи, съотнасящи се главно към музикално-изследователския терминологичен апарат. Това логично поражда друга поредица от технически въпроси, свързани с неговото изясняване и ниво на коректност, отнасящи се до дефинирането на използваните понятия, които в контекста на различните научно-изследователски сфери имат различни функции и значения, както и до алгоритъма на архивационния процес, когато специалистът архивист се изправя пред обемна и комплексна проблематика

Архивът би могъл да се нарече както своеобразна творческа картография на даден автор с историческо значение, така и културен паметник под формата на единно информационно пространство, в което се съхраняват различни по вид и автентичност документи. Той би могъл да бъде част от културно-философско течение или подбуда за зараждането на ново такова. Това от своя страна би допринесло за развитието на много направления в изкуството, тласкайки редица автори към специфични творчески решения.

Присъствието на музикални архиви в културното наследство на една нация ясно обособява своята възпитателна роля, давайки възможност поколения наред да сформират своето национално самосъзнание и морални убеждения.

Профилът на личния композиторски архив и неговото формулиране

На първо място профилът на личния композиторски архив представлява сбор от персонална и неперсонална база данни, отнасящи се за даден автор и обхващащи творческата, културната, социалната, а понякога и политико-икономическата му активност по време на съзнателния му личностен и творчески път.

Под персонална база данни разбираме ресурс от различни по вид и автентичност лични документи на автора: ръкописен нотен текст, автобиографични материали, паспорти, дипломи, удостоверения, отличия и награди, кореспонденции, бележки, фотографии и др.

Към неперсоналната база данни спадат всички външни информационни източници или такива, които са претърпели външна обработка, но се свързват пряко или непряко с дадения автор: печатен нотен текст, записи, интервюта, статии, доклади, научни трудове и изследвания под логото на издателство, медия или друга подобна институция.

За да се изведат оптимално ясни заключения е необходимо да бъде въведена конкретна терминология (Петканова, 1994, с. 7), която обхваща по-широк спектър информация, както в случая: разполагаме с ресурс от данни, идващи от ендеогенни и екзогенни източници и отнасящи се за съответния композитор – персонална и неперсонална база от данни. Това дава основание да обединим двете понятия в едно общо – т.нар. „фонд“ (с. 85).

Производният термин „фондация“ обхваща група хора, които с течение на определени обстоятелства имат правото да съхраняват или споделят документалните фондове на даден автор и да извършват дейност в обществена или частна полза. Съвременните фондации се създават с капитала на спонсори и дарители, а средствата от тях често подпомагат образованието, науката, културата, здравеопазването и др.

Технически архивът е хранилище за постоянно съхранение и организиране на документи, част от документален фонд или много такива, които исторически и логически са свързани помежду си и се използват като основна класификационна и отчетна единица.

Процесите на „култивиране“ на един личен композиторски архив са няколко, но следват точно определен алгоритъм (с. 28) за набавяне и обработка на данните, организиране на тяхната подредба и изграждане на единна архивна цялост:

- оценка и подбор (с. 109) на авторите по културно-историческа значимост;
- цялостно или поэтапно набавяне на всички документални елементи (с. 126) и доказване на тяхната автентичност и достоверност;

- хронификация на всички данни;
- категоризиране по тип и азбучен ред;
- творческа и житейска периодизация;
- съставяне и поетапно въвеждане на подкатегории и класификации;
- каталогизиране (с. 154) съдържанието на целия архивен фонд.

Проблематиката, която възниква при съвместната работа между квалифицирани представители от сферата на архивистиката (с. 18), музикологията, а по необходимост и от други специалности, е свързана предимно с цялостното или поетапно узаконено набавяне и доказване автентичността и достоверността на всички документи. Това, макар и рядко, се отразява върху общата оценка за културно-историческата значимост на съответния композитор.

Използват се технологични средства, тясно специализирани сравнителни анализи с вътрешни и външни информационни източници, например: други архивни фондове, интервюта с близки, роднини, приятели и/или колеги на автора. Отбелязва се „симбиозно“ сътрудничество между две различни по своята същност ядра – наука и изкуство.

Друг също толкова значителен фактор в изготвянето на един архив е финансирането на оказаната професионална намеса, извършваща всички тези процедури. Тук важна роля могат да играят фондациите, които чрез спонсорство и дарителски кампании успяват да осигурят този така немаловажен елемент.

Достъпен за широк обществен кръг и за неопределен период от време, в зависимост от начина на представяне обработеният вече архивен фонд дава възможност за периодични прегледи (с. 170), интерпретации и изследвания на предоставената фактология.

През ХХІ век се отчита стремително нарастване и разпространение на технологиите – в частност глобалната мрежа, наречена „Интернет“. Това дава възможност за създаването и усъвършенстването на нова тенденция в подходите за представяне на музикалните архиви – т.нар. „електронни архиви“, даващи широка достъпност (с. 196) в максимален обществен спектър. Ярък пример за това е електронният архив на композитора Петко Груев Стайнов, създаден по инициатива на фондация „Петко Груев Стайнов“, където ясно се наблюдават гореописаните, съставни за един архив принципи.

Възможните съвременни подходи в представянето на личните композиторски архиви

В архивознанието подходите към представянето на персоналните архиви са три основни типа (с. 213). Конкретно за композиторските архиви те могат да бъдат формулирани като:

- информационен каталог/регистър, даващ достъп до цялото технически обработено съдържание на музикалния архив;
- един или поредица от музикално-научни трудове, допълващи или изясняващи съществени елементи по съдържанието на част или на целия музикален архив;
- смесен, съставен от другите два типа.

Първият тип съвременни подходи се свързват главно с оптималната публична достъпност, която се постига успешно, чрез институции като библиотеките (специализирани и обществени), висши учебни заведения по изкуствата, музеите, научните и културните институции, издателствата, медиите и централите на самите фондации, проектирали съответния архив или архиви.

Вторият тип е свързан с „третирането“ на музикалния архив като база за задълбочени научни и културно-философски изследвания, допълващи и изясняващи важни детайли по фактологията на общото каталогизирано съдържание.

Такива са сложни за решаване, но първостепенни по важност казуси, като например мястото и приносът на съответния композитор за културното, историческото, социалното, а понякога и политико-икономическото пространство.

Чрез изготвянето на различни научни и художествени материали се дефинират, макар и условно, естетическите критерии, които определят защо, къде, кога, колко, с какво, според кого и за кого даден автор е значим. Те дават основната насока на последващата серия от научноизследователски разработки, които могат по-конкретно да отговорят на въпроси от типа: дали композиторският съзнателен личностен и творчески път е строго индивидуален, или е повлиян от определена традиция, културно-философско или нравствено течение, исторически събития и пр. Възможно е дори творецът да бъде основоположник на едно или няколко от горепосочените.

Редица примери за такива музикологични изследвания подкрепят горепосочените твърдения (Антонова, 2015; Вълчинова-Чендова, 2012; Япова, 2002).

Третият тип съвременни подходи са „хибридни“ по своята същност и могат да свързват документалните единици на два или повече различни архивни фондове в едно структурно ядро (по исторически и логически път) според отношението на информацията към съответния композитор, епоха и пр. Този подход като „третиране“ и представяне на архивното дърво заляга с висока ефективност в разработването на т.нар. електронни архиви. Капацитетът на електронните платформи дава възможност за съвместяване на огромен набор от информация и оптимално бързо опериране с бази данни, като същевременно осигурява максимално широк потребителски спектър на достъпност.

Модели на систематизиране и представяне на композиторски архиви

Възможни са различни ракурси към сформирани на личния композиторски архив и неговото публично представяне. Налични са архиви на композитори от различни генерации, доказали своята културно-историческа значимост и получили висока оценка от най-висшата изпълнителска и музикално-теоретична колегия. Едни от тях са Петко Стайнов, Добри Христов и Димитър Ненов.

Архивът на композитора Петко Стайнов¹ е представен в електронен вид, разглеждаме го като модел за съвременно представяне на композиторски архив. Всички обработени документални единици от личния архив на академик Петко Груев Стайнов, поддържан от Фондация „Петко Груев Стайнов“², са достъпни в глобалната мрежа.

---

¹Петко Стайнов е роден на 1 декември 1896 в гр. Казанлък. На 11-годишна възраст загубва зрението си. Изучава музика в Института за слепи хора в София. През 1923 завършва Дрезденската консерватория. Представител е на второто поколение български композитори, създател е на жанра „хорова балада“. Автор е на редица симфонични и хорови произведения, между които: симфоничната сюита „Тракийски танци“, симфоничните поеми „Легенда“ и „Тракия“, симфоничната сюита „Приказка“, хоровите балади „Тайната на Струма“, „Урвич“, „Конници“, „Момина жалба“ и др. Петко Стайнов води широка музикално-обществена дейност като председател на Съюза на народните хорове в България и на Дружеството на българските композитори „Съвременна музика“. Избран е за редовен член на БАН през 1941, а от 1948 ръководи новосъздадения Институт за музика с музей към БАН, заемайки тази длъжност до смъртта си – на 25 юни 1977, София (<http://www.staynov.org/bg/biography>).

²Фондация „Петко Груев Стайнов“ е основана през 1998 от роднини и близки сътрудници на композитора, с цел популяризирането на творчеството и общественото му дело. С течение на времето тя разширява своите граници, подпомагайки реализирането на ново българско музикално творчество, изпълнителска дейност и музикознание. Поддържането на електронния архив на композитора Петко Стайнов е неизменна част от дейността на фондацията.

Към тази единна информационна цялост са добавени и данни от други архивни фондове: БАН – фондове № 1, 16 и 151; Исторически музей Искра³ – фондове „Документи“, „Снимки“ и „Вещи“, на раздел „Нова история“; Централен държавен архив – фондове ЦДИА 264, ЦДИА 177 и ДАНРБ 291; Фамилен Архив на сем. Стайнови.

Този комплексен подход цели постигането на висока достъпност в поднасянето на интегрална информация за съзнателната художествена и обществена дейност на твореца. Композиторът, превърнал се в естетически идеал, също така и обект на задълбочени музикално-исторически и културно-философски изследвания, оставя своя паметник във времето и под формата на своеобразна „скулптура“ от база данни.

Електронният архив⁴ на Петко Стайнов е електронно хранилище за постоянно съхранение, организиране и поетапно актуализиране на документални единици, принадлежащи на автора, често допълвани от други архивни фондове и т.н. Те в множество аспекти са свързани помежду си и се използват като основа за структуриране и класифициране на единната информационна цялост. Архивът подлежи на непрестанно обновяване и допълване с нови неизвестни или непроучени до момента данни, засягащи пряко или непряко композитора.

Благодарение на всички сканирани в цифрови изображения документални елементи, се дава възможността за каталогизиран и визуален достъп до всеки един от тях, независимо от принадлежността на оригинала към даден архивен фонд, библиотека или местонахождение.

Каталогът на категориите в електронния архив изглежда по следния начин и съдържа систематизирани данни, отнасящи се за:

Категория А – Публикации за Петко Стайнов в България;

Категория В – Публикации за Петко Стайнов в чужбина/от чуждестранни източници;

Категория С – Музикалното творчество на Петко Стайнов;

Категория D – Публицистиката и друга писмена продукция на Петко Стайнов;

Категория Е – Отличия, награди и чествания на композитора;

---

³Исторически музей „Искра“ е един от най-старите музеи в България. В него се съхраняват експонати, отразяващи богатата материална и духовна култура на Казанлъшки регион.

⁴Електронният архив на Петко Стайнов (достъпен на: <http://arc.staynov.net/>) обхваща периода 1896 – 1977. Изключение правят категории А, С и Е, които биват допълвани и до днес заради появата на нови публикации, свързани с композитора, аранжimenti на негови творби и чествания на годишнини от рождението му.

Категория F – Афиши, покани и програми на концерти;

Категория G – Фото и видео материали;

Категория H – Кореспонденции;

Категория I – Книги – музикална библиотека и нототека на Петко Стайнов;

Категория J – Дискография;

Категория K – Биографични документи;

Категория L – Документи от служебната дейност на Петко Стайнов;

Категория M – Други материали и документи, включително и нелични на композитора;

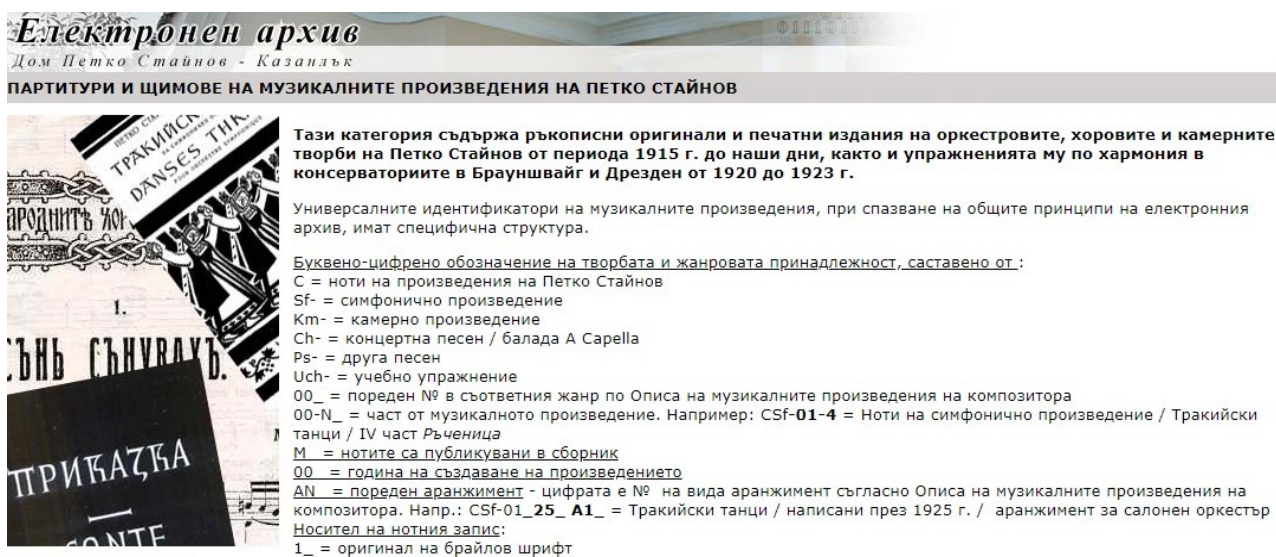
Категория N – Лични вещи на Петко Стайнов;

Въвеждането на подкатегиите и разпределението на данните между тях е съставено с цел оптимална бързина в търсенето. Когато съдържанието на даден документ се отнася към две различни категории или подкатегории, това се отразява със забележка.

Документалните единици са подредени хронологично по години във всяка категория. Изключение прави категория „I”, която заради съдържанието си е подредена по азбучен ред.

Всички добавени данни в електронния архив се кодират с индивидуален код, даващ информация за вида, типа, датата на създаване, категорията и подкатегорията на даден документ. По съответния алгоритъм те сформират и се причисляват към т.нар. електронен регистър.

Пример №1

Електронен архив
Дом Петко Стайнов - Казанлък

ПАРТИТУРИ И ЩИМОВЕ НА МУЗИКАЛНИТЕ ПРОИЗВЕДЕНИЯ НА ПЕТКО СТАЙНОВ

Тази категория съдържа ръкописни оригинали и печатни издания на оркестровите, хоровите и камерните творби на Петко Стайнов от периода 1915 г. до наши дни, както и упражненията му по хармония в консерваториите в Брауншвайг и Дрезден от 1920 до 1923 г.

Универсалните идентификатори на музикалните произведения, при спазване на общите принципи на електронния архив, имат специфична структура.

Буквено-цифрено обозначение на творбата и жанровата принадлежност, съставено от:

- C = ноти на произведения на Петко Стайнов
- Sf- = симфонично произведение
- Km- = камерно произведение
- Ch- = концертна песен / балада A Capella
- Ps- = друга песен
- Uch- = учебно упражнение
- 00_ = пореден № в съответния жанр по Описа на музикалните произведения на композитора
- 00-N_ = част от музикалното произведение. Например: CSf-01-4 = Ноти на симфонично произведение / Тракийски танци / IV част Ръченица
- M_ = нотите са публикувани в сборник
- 00_ = година на създаване на произведението
- AN_ = пореден аранжирмент - цифрата е № на вида аранжирмент съгласно Описа на музикалните произведения на композитора. Напр.: CSf-01_25_ A1_ = Тракийски танци / написани през 1925 г. / аранжирмент за салонен оркестър

Носител на нотния запис:

- 1_ = оригинал на брайлов шрифт

Пример №2

< предишна 1 2 3 4 5 6 7 8 9 10 11 12 13 14 15 16 17 18 19 20 21 22 23 24 25 26 27 28 29 30 31 32 33 следваща >				
заглавие, автор, вид, издание, дата	анотация	местонахождение на оригинала на нотите	ксероково копие	забележка
CSF-01_25_3_Cb_007 преглед заявка	Виж анотацията на CSF-01_25_3_Picc_002	БАН - Централен научен архив	Фондация "Петко Груев Стайнов", София	
СТАЙНОВ, Петко. Тракийски танци : Симфонична сюита / Петко Стайнов. - Щимове Контрабаси. - Калиграфски ръкопис. [Б. м.] [Б. г.]. Творбата е създадена през 1925-1926.				
CSF-01_25_3_CIII_009 преглед заявка	Виж анотацията на CSF-01_25_3_Picc_002	БАН - Централен научен архив	Фондация "Петко Груев Стайнов", София	
СТАЙНОВ, Петко. Тракийски танци : Симфонична сюита / Петко Стайнов. - Щимове Кларинети II (in B). - Нотен ръкопис (мастилен препис). [Б. м.] [Б. г.]. Творбата е създадена през 1925-1926.				
CSF-01_25_3_CII_012 преглед заявка	Виж анотацията на CSF-01_25_3_Picc_002	БАН - Централен научен архив	Фондация "Петко Груев Стайнов", София	
СТАЙНОВ, Петко. Тракийски танци : Симфонична сюита / Петко Стайнов. - Щимове Кларинети I (in A e in B). - Калиграфски ръкопис. [Б. м.] [Б. г.]. Творбата е създадена през 1925-1926.				
CSF-01_25_3_CrI+II_010 преглед заявка	Виж анотацията на CSF-01_25_3_Picc_002	БАН - Централен научен архив	Фондация "Петко Груев Стайнов", София	
СТАЙНОВ, Петко. Тракийски танци : Симфонична сюита / Петко Стайнов. - Щимове Валдохрни I и II. - Калиграфски ръкопис. [Б. м.] [Б. г.]. Творбата е създадена през 1925-1926.				
CSF-01_25_3_CrIII+IV_010 преглед заявка	Виж анотацията на CSF-01_25_3_Picc_002	БАН - Централен научен архив	Фондация "Петко Груев Стайнов", София	
СТАЙНОВ, Петко. Тракийски танци : Симфонична сюита / Петко Стайнов. - Щимове Валдохрни III и IV. - Калиграфски ръкопис. [Б. м.] [Б. г.]. Творбата е създадена през 1925-1926.				

Общият преглед на електронния композиторски архив на композитора Петко Груев Стайнов ни дава актуални сведения, подкрепящи изнесените в същинската част тези, а именно:

- Композиторът Петко Стайнов отговаря на всички (макар и условни) естетически критерии⁵ за оценка на културно-историческата значимост на даден автор. Той заема достойно място сред едни от най-изтъкнатите фигури в българската музикална култура.
- Личният композиторски архив представлява личен архивен фонд, съставян и организиран приживе от самия автор по време на неговия житейски и творчески път.
- Личният композиторски архив е завет, прилежно пазен и предаван от Фондация „Петко Груев Стайнов“. Той подлежи на последваща специализирана обработка, която изгражда и допълва ядрото на единната му информационна цялост.

⁵Редица биографични сведения, научни трудове, музикологични изследвания, статии, записи, научни и културни институции, музикално-изпълнителски и музикално-теоретични сдружения, редакции, библиотеки, музейни експонати, фондации и пр. свидетелстват за неотменното влияние и принос на композитора Петко Груев Стайнов за националната музикална култура и общественост, чиито развитие търпи прогрес и до днес, благодарение на авторитетни фигури като него. Композиторът присъства в репертоара на всеки български симфоничен оркестър или професионален хор. Неговото име носят висши институции, хорове, оркестри и пр. Фактът, че музиколози с високо научно и образователно звание проявяват непрестанен изследователски интерес към битието и творчеството му, подкрепя напълно високата естетическа и културно-историческа оценка за Петко Стайнов.

- Макар и усложнен по необходимост, процесът на съставяне и поддържане на електронния архив спазва точно описания в същинската част на доклада алгоритъм, необходим за коректното обработване, организиране и управление на данните в единно архивно дърво⁶.

- Дигиталното представяне спада към третия разгледан подход за представяне, което е един от най-съвременните начини за боравене с големи масиви от данни и максимално увеличаване спектъра на потребителска достъпност на архива. То е и една от успешно постигнатите глобални цели на Фондацията.

- Освен високата активност на фондацията по поддръжката на електронния архив, подпомагането на нова българска музика, изпълнителска и музикално-изследователска дейност, популяризиране и т.н., се открива друго съществено звено, отнасящо се към Петко Стайнов – а именно, къщата-музей „Дом Петко Стайнов“ в родния град на композитора – гр. Казанлък. Това звено подкрепя твърдението, че неизменна част от подходите за представяне на един музикален архив е и музейната централизация на архивните фондове, която също дава специализиран достъп с международна културно-историческа и образователна цел.

- Един от най-актуалните до момента сборници, свързани с темата, „Архивът на Петко Стайнов. Непознати страници“ (Вълчинова-Чендова, 2012) старателно допълва и обновява електронния архив на композитора, разглеждайки 27 негови, неизвестни до 2010 г., оригинални брайлови ръкописа, транскрибирани от Керанка Милушева. Те се съхраняват именно в „Дом Петко Стайнов“, актуализирайки и архива на историческия музей „Искра“, гр. Казанлък. Това е само един от елементите, внасящи допълнение към електронния архив, но е уместна ремарка, даваща оглед на един от начините за обновяване на архивните фондове с ендогенни и/или екзогенни документални единици.

Сборникът е съставен с изключителна прецизност и обхваща първата половина на миналия век. Той се обособява хронологически в четири тематични раздела, съдържащи: беседи за българската фолклорна музика и композиторско творчество; статии за националната музикална култура; служебни доклади от Петко Стайнов в качеството му на съветник по музикалните въпроси в МИП (Министерството на информацията и пропагандата), КНИК (Комитета за наука, изкуство и култура) и БАН (Българска академия на науките).

Друг сборник от подобно естество и значимост (Баларева, Тончева и Кръстев, 1967) представя материали от композитора, които в последствие също са добавени към електронния

---

⁶Архивно дърво – цялостната структура на даден архив.

архив. По-късно, през 2009, е отпечатан сборникът „Петко Стайнов в паметта на времето“, който включва материали за него от първата му изява като пианист през 1924 г. до 1977 и рефлексите през следващите десетилетия (Вълчинова-Чендова, 2009).

С извършения общ преглед на Електронния архив на композитора Петко Стайнов се установява технически аргументираната и регламентираната завършеност на една информационна по своята същност конструкция, реализираща високи резултати по отношение на популяризирането, съхранението и развитието на завета на емблематичната културна и обществена национална фигура – Петко Стайнов. С това изказвам своите адмирации, подкрепяйки усърдната дейност на Фондация „Петко Груев Стайнов“ и нейните сътрудници – съставили, организирали, разраснали и популяризирали единната информационната цялост на професионално изготвеното архивно дърво.

Основен подход в „третирането“ и представянето на един музикален архив е и съставянето на каталог, даващ опис на съдържанието в архивния фонд. В тази връзка ще се спра и на други два архивни фонда – на композиторите Добри Христов и Димитър Ненов, съхранявани в Научния архив на БАН.

Несъмнено композиторият Добри Христов⁷ е една от най-крупните фигури в българската национална музикална култура. Творчеството му е свързано с жанровете на хоровата и соловата песен, с църковни традиции и българския музикален фолклор. Основополагаща е неговата роля за българската музикална теория и фолклористика. Като изследовател на Добри Христов, Кристина Япова систематизира и научно разкрива неговия архив. Тя успешно онагледява архивния фонд на композитора, рамкирайки го и представяйки го в книжно издание като каталог (Япова, 2002). Функционално този каталог улеснява работата с наличните архивни данни, давайки обща фактологическа и съдържателна информация, и това която би била достатъчен тласък към реализирането или активизира и нови музикално-изследователски дейности. Но тъй като музикалните материали в Научният архив на БАН не са

---

⁷Добри Христов е роден на 14 декември 1875 в гр. Варна. Завършва Пражката консерватория при Антонин Дворжак. Представител на първото поколение български композитори, изтъкнат изследовател на българския музикален фолклор, хоров и оркестров диригент. Значителна част от творчеството му е посветено на хоровата и соловата песен. Едни от най-известните му хорови произведения са „Литургия на св. Йоан Златоуст“, песента „Родна песен нас навек ни свързва“ и др. Неговата дейност има основополагащо значение за музикалната педагогика и музикознанието. Автор е на теоретични трудове „Ритмичните основи на народната ни музика“ (Христов, 1913) и „Техническият строеж на българската народна музика“ (Христов, 1956) и др. (Япова, 2002, с. 5)

дигитализирани, те са достъпни само при работа в централата, съхраняваща и поддържаща архивните фондове, няма връзка и с различните местонахождения на базите данни, принадлежащи към други библиотечни институции или архивни фондове, които са логически и исторически обвързани с тях.

Яснота за това как е представен архивът на Добри Христов като каталог можем да добием чрез следващите примери (с. 5 – 21).

Пример №3

I. БИОГРАФИЧНИ ДОКУМЕНТИ	19
II. ДОКУМЕНТИ ОТ ТВОРЧЕСКАТА ДЕЙНОСТ	21
II. 1. Оркестрово творчество	21
II. 2. Хорово творчество	25
II. 2. 1. Смесен хор	25
II. 2. 2. Еднороден хор	32
II. 3. Солово вокално творчество	38
II. 4. Църковна музика	45
II. 5. Сборници с песни за деца	52
II. 6. Солова инструментална музика и камерни ансамбли	53
II. 7. Музикално-сценично творчество	54
II. 8. Музикологични изследвания	55
II. 9. Учебници	72
II. 10. Работни материали	73
II. 10. 1. Записи на музикален фолклор	73
II. 10. 2. Музикални мотиви, полифонични упражнения, конспекти на музикалнотеоретични и исторически трудове и др.	80
II. 10. 3. Преписи на произведения от други композитори, стихотворения с работна цел и др.	82
II. 11. За него	88
III. ДОКУМЕНТИ ОТ СЛУЖЕБНАТА ДЕЙНОСТ	96
IV. КОРЕСПОНДЕНЦИЯ	100
V. ФОТОАРХИВ И ИЛЮСТРОВАНИ МАТЕРИАЛИ	110
VI. ДОКУМЕНТИ НА ДРУГИ ЛИЦА	113

Пример №4

I. БИОГРАФИЧНИ ДОКУМЕНТИ

1. Автобиографични бележки и списъци на музикални произведения. [1929], София.
Съдържат: Животопис, образование и трудове на проф. Добри Христов; Кратък животопис и музикална дейност на Добри Христов и Списък на творчеството.
ориг. рък. и маш., 11 л.
2. Свидетелство за Свето кръщение на Д. Христов [роден на 14/27. XII. 1875], 24. XII. 1875, Варна.
ориг., рък. и печ., 1 л.

II. ДОКУМЕНТИ

ОТ ТВОРЧЕСКАТА ДЕЙНОСТ

- II. 1. Оркестрово творчество
25. Кормес Кристо [Добри Христов]. Юбилеен марш на Н. Ц. В. Фердинанд I (На бой юнаци). 2. VIII. 1897 – 7. I. 1898, Варна.
Партитури за симфоничен оркестър и за духов оркестър (чернова без завършек и прерис). Клавирно извлечение.
ориг. рък., 9 л.
Заб: С посвещение „на Н. Ц. В. Фердинанд I по случай 10 годишния му юбилей“ [като български княз].
26. Кормес Кристо. Мили очи (Мазурка). IX. 1897 – 12. IV. 1906, Варна.
Партитура за симфоничен оркестър. Две редакции и клавирно извлечение.
ориг. рък. и копие, 8 л.

Пример №5

С висока научно-приложна стойност, тъй като описва, идентифицира, систематизира и създава научно обоснована жанрова структура на нотните ръкописи от архивния фонд на композитора Димитър Ненов⁸, е дисертационният труд на Полина Антонова (Антонова, 2015).

⁸Димитър Ненов – композитор, пианист, теоретик, педагог и общественик, е роден на 19 декември 2001 в гр. Разград. Представител на българските композитори класици и един от основателите на Дружество на българските композитори “Съвременна музика” (1933). Завършва архитектура в Дрезден, Германия и учи композиция. Специализира архитектура на железопътни сгради в Италия, където завършва и музика. Автор е на симфонични, вокално-инструментални и солови творби. Музиката му съчетава индивидуално, съвременно и българско. Тя е възприета като образец от редица композитори, представители на следващи творчески генерации. Известни негови произведения са: „Рапсодична фантазия“ за симфоничен оркестър, концертът за пиано

Състои се от четири глави и обхваща следната информация:

- **Първа глава** съдържа хронологично и аналитично извеждане на документалните единици в архивния фонд.

- **Втора глава** разглежда документите (в това число и лични кореспонденции), свързани изцяло с творческия път на композитора. Тази глава представя и обединява осем важни за удостоверяването на хронологическата коректност на архивния фонд списъка:

1. Списък с ранни произведения от Димитър Ненов (1920)
2. Списък в Илюстриран музикален речник [1933] Иван Камбуров
3. Списък с опусите от личният архивен фонд на композитора (1938)
4. Списък на композитора в писмо до д-р Науман (1943)
5. Списък на автора за Радио София (1947)
6. Списък-въпросник, отнасящ се към членовете на Съюз на българските композитори (1949)
7. Списък, диктуван от композитора на неговия ученик Иван Стайков (1952)
8. Списък на немски език, свързан с концертни и звукозаписни предложения на Димитър Ненов (1945 – 1950).

- **Трета глава** прави обективен преглед на нотните ръкописи и примери, коментирайки и предлагайки изменения по систематизацията и жанровото им структуриране.

- **Четвърта глава** описва и групира в единадесет сектора по жанрова характеристика документацията от творческата дейност на българския композитор-пианист Димитър Ненов.

Трудът се причислява към втори тип съвременни подходи в „третирането“ и представянето на даден музикален архив. Има допълваща архивния фонд функция, която сама по себе си носи огромен принос в развитието, обновяването, популяризирането и конкретизирането на важни детайли по съответния архив.

Общият поглед върху архива на Димитър Ненов подкрепя становището, че, освен всичко друго, **личният композиторски архив** е и актуална база за задълбочени научно-музикални и културно-философски изследвания.

и оркестър, ораторията „Коледа“ и др. (<http://www.ubc-bg.com/bg/composer/205>)

Заклучение

Несъмнено фундаменталните научни принципи от сферата на архивистиката успешно подпомагат интегралното представяне на творческата личност в цялостните ѝ аспекти – а именно чрез музикалния архив. Информационната цялост, в която се съхраняват различни по вид автентични документи, функционира като общ организъм, формирайки възгледи за личността и творчеството на елитни културни фигури.

Мащабното, „холограмно“ представяне на твореца – не просто като естетически идеал, но и като обект, подбуждащ задълбочени културно-философски изследвания – използва успешно инструментите на съвременните технологии, задвижвайки мощните лостове на развиващия се национален културен механизъм.

Присъствието на музикалния архив като явление в културното наследство на една нация вкоренява и своята ценностна и възпитателна система, давайки възможност поколения наред да сформират своето национално самосъзнание и морални убеждения.

Архивът е и краен акт на запазване, съхранение и предаване заветите на великите майстори творци, оставящи своите отпечатащи във времето.

Темата за *личния композиторски архив* осъществява важен принос в конкретизирането на неговата същност, критерии за подбор, както и в изясняването на комплексната проблематика, възникваща в колаборацията между сферата на архивистиката и музикално-научното звено. Каскадата от възникващи въпроси и извеждането на техни аргументирани решения, е заложена като основа в изследователската работа по дисертационния ми труд.

Мултифункционалната структура на електронния архив на композитора Петко Груев Стайнов не остава неизменена в хода на времето. Научноизследователската интерпретация на всяка една генерация влияе по съществен начин върху тълкуването на определени детайли, свързани с единното информационно пространство. Именно поради този факт, то търпи непрестанно развитие, чрез процесите на разработка, допълване, музикално-изследователска дейност, изпълнителска практика и пр.

В архивното дърво присъстват категории, свързани именно с изследователската насоченост и широкоспектърната градивна критика върху творчеството на Стайнов.

Според естеството си този текст би могъл да заеме достойно място най-вече в категорията „*За Петко Стайнов (в България)*“, поради направените аргументирани и еднозначни изводи, изясняващи в детайли научния процес „архивистика“ и внасящи конкретика в терминологичния апарат.

Извеждайки подобен стандарт на работа се допринася за еднозначното разбиране и тълкуване на важни детайли, касаещи развиването не само на електронния архив на композитора-класик, но и на комплексния изследователски актив, поддържащ архивните фондове и на другите бележити български музикални автори. Това има съществено значение по отношение принадлежността и популяризирането на българската национална музикална култура, чийто виден представител е Петко Стайнов.

ЛИТЕРАТУРА

- Антонова, П. (2015). Архивът на Димитър Ненов: систематизации, интерпретации, анализи. Автореферат. София: Институт за изследване на изкуствата – БАН.
- Баларева, А., Тончева, Е., Кръстев, В. (1967). Петко Стайнов. За българската музикална култура. София: Наука и изкуство.
- Вълчинова-Чендова, Е. (2012). Архивът на Петко Стайнов. Непознати страници. София: Фондация „Петко Груев Стайнов“.
- Вълчинова-Чендова, Е. (2009). Петко Стайнов в паметта на времето. София: Фондация „Петко Груев Стайнов“, Исторически музей „Искра“ – Казанлък.
- Петканова, С. (1994) Увод в архивознанието. Велико Търново: Университетско издателство Св. св. Кирил и Методий.
- Христов, Д. (1913) Ритмичните основи на народната ни музика. София: БАН. Държавна печатница.
- Христов, Д. (1956) Техническият строеж на българската народна музика. София: Наука и изкуство.
- Япова, К. (2002) Архивът на Добри Христов. Каталог. София: БАН. Научен архив. Институт за изкуствознание, Matom.
- Биография на Димитър Ненов. Достъпно на: <http://www.ubc-bg.com/bg/composer/205> [Посетена 09/02/2018].
- Електронен архив на композитора Петко Груев Стайнов. Достъпно на: <http://arc.staynov.net/> [Посетена 09/02/2018].
- Къща-музей Дом Петко Стайнов. Достъпно на: <http://www.staynov.net/> [Посетена 09/02/2018].
- Фондация Петко Груев Стайнов. Достъпно на: <http://www.staynov.org/> [Посетена 09/02/2018].